

Alkotni vagy alakítani?

*A modern építészet és a művészet társadalmi funkciójának elméleti és gyakorlati vonatkozása Kassák Lajos bécsi Ma folyóiratában (1923–1925)**

Tanulmányomban a Kassák Lajos által bécsi emigrációja (1920–1926) idején kiadott *Ma* című avantgárd irodalmi és művészeti folyóirat 1923 és 1925 között megjelent számai alapján vizsgálom azt, hogy miként kapcsolódott össze a nemzetközi konstruktivista művészeti diskurzusban a modern építészet elméleti-gyakorlati feladatainak meghatározása és a művészet társadalmi funkciójáról való gondolkodás. Kassák az 1918–1919-es forradalmak idején a *Ma* folyóirat és a körülötte létrejött irodalmi-művészeti mozgalom elsődleges céljaként a művészet társadalomformáló szerepének kialakítását határozta meg. Az 1919-es Magyar Tanácsköztársaság idején Kassák és köre elkötelezett baloldali expresszionista-aktivista, messianisztikus hevületű programjával jelentkezett. A Tanácsköztársaság bukását követő bécsi emigrációban Kassák kezdetben a nemzetközi dada mozgalom felforgató elképzeléseinek adaptálásával hirdetett új programot, 1921–1922-től kezdve pedig az orosz és nyugat-európai konstruktivista művészeti csoportok elvei mentén alakított ki új programot. A közvetlen társadalomalakító funkció helyett Kassák az irodalom és képzőművészet edukatív szerepét hangsúlyozta: az új művészet (és az új művészek) egy olyan víziót határoznak meg, amely nem politikai programként, hanem világszemléleti formáló erőként mutat utat a munkásság számára az új (kommunista) társadalom felé. Noha Kassák korábbi aktivista társai (többek között Uitz Béla és Barta Sándor) a *Ma* programját apolitikusnak és öncélúnak titulálták és kiváltak az Aktivisták köréből, Kassák kitartott elképzelései mellett, és a *Ma* utolsó évfolyamaiban kifejezetten a nemzetközi konstruktivista program mentén közölt irodalmi és képzőművészeti anyagokat mind a magyar, mind pedig a nemzetközi szerzőktől.

Az alábbiakban ezeket a vonatkozásokat kifejezetten a *Ma* modern építészettel kapcsolatos közleményei alapján tárgyalom, szorosan összeolvasva Kassáknak ebben az időszakban, 1923 és 1925 között megjelent művészetelméleti írásaival. Az első fejezetben a *Ma* és a weimari Bauhaus kapcsolatát tárom fel Molnár Farkas közvetítői szerepén keresztül. A Bauhaus elveinek megismerése Kassák számára iránymutató volt a *Ma* új programjának formálásában, és jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy Kassák Bécsben (*Ma*) és Budapesten (365, *Dokumentum*) kiadott folyóirataiban kiemelt szerephez jutott a modern építészet. A második fejezet a nemzetközi konstruktivista csoport építészeti diskurzusának megjelenését vizsgálja a *Mában*, különös tekintettel Arthur Korn német építész és Ludwig Hilberseimer berlini kritikus írásaira. A harmadik fejezetben a *Ma* és a *Dokumentum* folyóiratok utolsó számaiban közölt breszlai (ma Wrocław, Lengyelország) fiatal építészek anyagainak kontextualizáló elemzését végzem el, az utolsó fejezetben pedig a *Mában* megjelent, az építészeti tematikához szorosan kapcsolódó, oktatással foglalkozó írásokat emelem be az értelmezés körébe. A címben eldöntendő kérdésként megfogalmazott két fogalom, az „alkotás” és az „alakítás” végig fókuszban állnak tanulmányomban. Álláspontom szerint Kassák számára a két fogalom jelentéstartalma azonos volt, és sokkal inkább a modern, konstruktivista művész elméleti-gyakorlati tevékenységének megnevezésével foglalkozó elméleti diskurzushoz való kapcsolódás időbelisége, mint Kassák művészeti gondolkodásának megváltozása indokolta azt, hogy az „alkotás” kifejezést Kassák fokozatosan az „alakításra” cserélte művészetelméleti írásaiban.

* A tanulmány a Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűjteményi Központ Petőfi Irodalmi Múzeum – Kassák Múzeum Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal (NKFIH) FK-139325 számú, *Kassák*

Lajos és Simon Jolán 1909 és 1928 közötti levelezésének digitális kritikai kiadása és a modernségkutatás új perspektívái című kutatási projektjéhez kapcsolódóan készült.

Molnár Farkas, a Ma és a Bauhaus

A weimari Állami Bauhaus (Staatliches Bauhaus) a modern művészeti iskolák egyik úttörője, és – legkésőbb – 1922–1923 fordulójától kezdve a nemzetközi konstruktivizmus egyik központja volt – kezdetben Theo van Doesburg De Stijl-kurzusán, később pedig Moholy-Nagy László professzori kinevezésén keresztül. A Walter Gropius által vezetett intézmény számos olyan avantgárd művészt is oktatói gárdájában tudhatott, akiket Kassák a Ma budapesti és bécsi időszakában is figyelemmel kísért, többek között Vaszilij Kandinszkijt, Paul Klee-t, valamint Oskar Schlemmert. A Bauhaus-szal 1922 végétől közvetlen kapcsolatba került Kassák egyik korábbi közvetlen munkatársa, Bortnyik Sándor, aki Bécset elhagyva Weimarban telepedett le, és a Bauhaus hallgatói, oktatói köréhez kapcsolódva dolgozott mintegy két éven át. 1922. szeptemberben Weimarban került megrendezésre a dadaisták és konstruktivisták első nemzetközi kongresszusa, amelynek eredményeiről és részleteiről munkatársain keresztül Kassák is hallott, valamint amelynek elméleti vitáihoz ő maga is hozzászólt a nemzetközi fórumokon.¹

A Bauhaus oktatási elveiről és tevékenységéről Kassák 1923–1924-ben az iskola egyik magyar hallgatóján, Molnár Farkason keresztül értesült első kézből. Molnár ezekben az években több írást és képet is küldött a Ma számára, mind a saját munkáiból, mind pedig a Bauhaus műhelyéből, amelyek jelentősen hozzájárultak a bécsi folyóirat nemzetközi tájékozottságához, és szélesítették Kassák horizontját – elsődlegesen a modern építészet, valamint a kortárs (mechanikus) színházművészet terén, amely a későbbiekben meghatározó volt Kassák számára a Ma 1924 őszi zenei és színházi különszámának (*Musik- und Theaternummer*) összeállításában is.² Molnár és a Ma kooperációjának egyik látványos eredménye volt a Molnár által tervezett Ma-címoldal 1924. februárban (1. kép).³ A címoldal a Ma 1923–1924-es számaihoz hasonlóan kétszínnyomós, vörös és fekete színű grafikai elemekből összeálló absztrakt tipografikus kompozíció volt, középen egy hangsúlyos, vertikális fekete elemmel,

baloldalt lent a folyóirat vörössel nyomtatott címével, és jobboldalt fent egy hasonló méretű, komplementer vörös négyzettel. A címoldal jellegzetességét a fekete lénia felett olvasható felirat adja: „Alkotni – nem alakítani!” Ez a mottó látszólag ellentétben állt a Molnár, valamint a Bauhaus-iskola által képviselt elvekkel, ahol éppen az (öncélú, polgári) művészeti alkotófolyamat alakítássá (*Gestaltung*) formálásán dolgoztak a művésztanárok és hallgatóik. Ez alapján feltételezhetjük, hogy a felirat nem Molnártól, hanem Kassáktól származott. Ahogyan a *Romboljatok hogy építhessetek...* képvers,⁴ úgy a Molnár Farkas által tervezett Ma-címoldal esetében is Kassák aktuális művészetelméleti gondolatmenetének kinyilatkoztatását találjuk. Az „alkotni – nem alakítani!” jelmondat mögötti tartalmi magyarázatot a Kassák által összeállított 1924 antológia bevezetőjében találjuk meg. A Déry Tibor, Glauber Henrik, Kassák Lajos, Nádasz József, Reiter Róbert és Tamás Aladár Mában megjelent verseiből válogató verseskötetet Kassák az új Ma-kör, valamint a kurrens „konstruktivista” líra reprezentatív válogatásaként adta közre. Többoldalas bevezetőjében alapvetően a korábbi elméleti írásaihoz már kifejtett téziséte fejlesztette tovább: az általa propagált, konstruktivista művészeti irány nem a forradalmi jelszavakkal és cselekedetekkel, hanem a szociálisan érzékeny új ember belső érzésvilágának dokumentálásával segíti az új társadalom létrejöttét. Kassák a bevezetőben az új művészeket a „mérnökökkel” és „feltalálókka” együtt az „alkotók” csoportjába sorolta – szemben azokkal, akik a múlt formáiba és jelszavaiba kapaszkodva csak a jelenlegi társadalmi/politikai/művészeti környezetüket tudják „alakítani”. Az „alkotás” tehát Kassák esetében lényegileg azonos a német konstruktivista közegben a formatervezés, társadalomalakítás szempontrendszerei mentén megalkotott *Gestaltung* (‘alakítás’) fogalommal, és ezzel helyezi szembe az „alakító” művészetet, amely alá sorolja a proletkultus kommunista irányzat, tehát az új naturalista agitatív művészet képviselőit is:

„[...] teremteni annyit is jelent, mint állást foglalni a világmái [...] állapotával szemben. Az alkotó embernek

1 SZEREDI 2017.

2 SZEREDI–GÁLÁCS 2020.

3 Ma, 9. 1924. február 20. 3–4. sz. Címoldal. FERKAI 2011. Kat. sz. E13. Molnár programja csak látszólag került ellentétbe a Bauhaus funkcionálisa, az alkotással szemben az alakítást hangsúlyozó elveivel. Ezt egy pár hónappal később megjelent kiáltványa támasztja alá, amelyben azt írta, hogy „a művész alkot, az alkotás pedig egyértelmű a különböző [építészeti] funkciók összhangba hozásával”. Lásd BORTNYIK–BREUER–MOLNÁR–WEININGER 1924. 84–85. Molnár

a Ma következő számához is készített borítótérket, amelyet Kassák nem használt fel. Molnár Farkas: *A Ma 9. évf. 5. számának borítóterve*, 1924. Gouache, tinta, grafit, papír, 308 × 308 mm. New York, Museum of Modern Art, ltsz. 459.2018. (The Merrill C. Berman Collection). FERKAI 2011. Kat. sz. E14.

4 KASSÁK Lajos: *Romboljatok hogy építhessetek és építsetek hogy győzhessetek*. Ma, 8. 1922. október 15. 1. sz. 9. A képvers elemzését lásd SZEREDI 2025.

produktumában és produktumával való állásfoglalása önkéntelenül [...] is egy teljesebb világkép lehetőségét dokumentálja. Következésképpen az alkotás egy a mainál szociálisabb életlehetőség példaképe, amely példaképet [...] csakis egy szociális lényű ember hozhatja létre. A reakciós lényű ember (mivel senki nem alkothat mást, mint önmaga lényegéből valót) a saját törvényei szerint nem alkothat szociális dolgot. Sőt egyáltalában nem *alkothat*, csak *alakíthat*. [...] Az aktív forradalmak lepergése után új fejlődési fokhoz ért el az ember. A közvetlen cselekvés lehetőségei helyett ma az új cselekvések lehetőségének előkészítését éljük. [...] Az utóbbi esztendőkből mi ki-termeltünk magunkból egy szociálisabb embert a tegnapi-nál s művészetünkben így elérkeztünk a forma és tartalom egységéhez. A szocializmus főbb jellemzőiben konstruktív eszme és a szociális művészet a konstruktív művészet. A művészeti iskolák önmagukba-halásán keresztül eljutottunk a művészethez, mint élethez. A népművészet kora óta még nem volt kor, amely művészetét, mint alkotó erőt, annyira közelébe tudta volna hozni a mindennapi életnek, mint a konstruktivizmus. Előttünk többé nem a művészet szuverenitásáról van szó, [hanem] alkotásról van szó, mindig az időszzerű alkotásról, legyen az művész, mérnök vagy feltaláló alkotása. [...] A mai művész nem akarhat többé verseket írni [...], mint ahogyan faldísznek képeket sem akarhat többé festeni. Alkotni akarunk emberi dokumentumokat művészi sémák nélkül.”⁵

Az antológia bevezetőjében Kassák arra is kitért, hogy noha nem tagadta meg a *Ma* korábbi korszakainak irodalmát, azt mégis csak az 1924-re elért eredményekhez vezető kísérletezésnek, előkészületnek tartotta. A forradalmi időszak expresszionista költészete, valamint a bécsi időszak első éveinek dadaista számozott versei Kassák szemében ekkor a „formának” „egy szinte új barokkig gazdagításaként” jelentek meg, amelyeknek a kísérleti fázisát követően lehetősége volt a forma megtisztítására és összekapcsolására a szociális tartalommal.⁶

Molnár első és egyetlen cikke, amelyet Kassák közölt, az 1923. július 1-jei *Ma*-számban jelent meg: egy rövid írás a Bauhaus Mechanikus Színpadáról.⁷ Molnár a cikket exkluzív tartalomként küldte Kassák számára, június 14-i keltezéssel, feltüntetve, hogy „a Mechanikus Színpad a jénai városi színházban 1923. július 27-én

1. Címoldal Molnár Farkas tipográfiájával
Ma, 9. 1924. február 20. 3–4. sz.
Budapest, MNM KK PIM – Kassák Múzeum, ltsz. KM-168o

(Bauhauswoche) működik először. A *MA* legközelebbi számában fotográfiákban fogjuk bemutatni”. A Molnár által beharangozott fotográfiák eljutottak Kassákhoz, azonban ezek nem a Mechanikus Színpad működését, hanem annak díszlet- és kosztümterveit mutatták be. Az első fotográfia a *Ma* 1923. novemberi számában jelent meg, egy további pedig a zenei és színházi különszámában, 1924. szeptemberben. Mindkét felvétel bekerült 1925-ben a *Die Bühne im Bauhaus* (A Bauhaus színpada) című kötetbe.⁸ Ferkai András észrevétele alapján Molnár cikkében a Bauhaus-színpad kísérleteit a saját K.U.R.I. (Konstruktiv–Utilitär–Rationell–International) manifestumában megfogalmazott építőeszme illusztrációjaként mutatta be, részben megváltoztatva ezzel a Schlemmer-féle emberközpontú színpadi műhely elképzeléseit.⁹ Szintén az 1923. júliusi *Ma*-számban jelent meg Molnár három absztrakt linóleummetszete, amelyek

5 KASSÁK 1924a. 3–7.

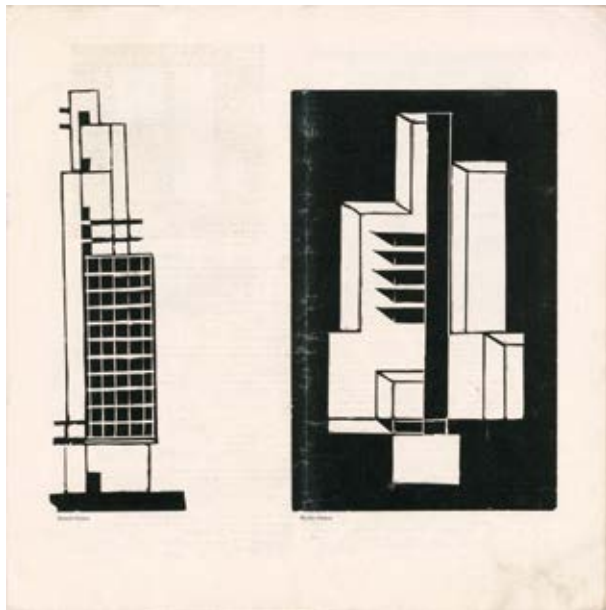
6 Uo.

7 MOLNÁR 1923. 6.

8 K[urt] Schmidt–G[eorg] Teltscher: Mechanikus balett (Német). *Ma*, 9. 1923. november 15. 2. sz. 4. Később megjelent: SCHLEMMER–MOHOLY-NAGY–MOLNAR 1925. 72: „Kurt Schmidt mit F. W. Bogler und Georg Teltscher: Das »Mechanische Ballett«, Figuren D und E.” K[urt] Schmidt–G[eorg] Teltscher: Figuren des Mechanischen Balletts (Mit Genehmigung des Bauhausverlages, München–Weimar).

Ma, 9. 1924. szeptember 15. 8–9. sz. Musik- und Theaternummer. 12. Korábban megjelent: *Staatliches Bauhaus* 1923. 100. kép, „Bühnenwerkstatt: Figurine für »das mechanische Ballett« Form und Ausführung: K. Schmidt G. Teltscher.” Később megjelent: SCHLEMMER–MOHOLY-NAGY–MOLNAR 1925. 73: „Kurt Schmidt mit F. W. Bogler und Georg Teltscher: Das »Mechanische Ballett«, Figuren A, B und C.”

9 FERKAI 2011. 73. Lásd továbbá: „Az építő ember itt egy pillanatra állva marad. Végigtekint a művészetnek nevezett hajsza és szívét egyaránt fogja el az emberi vergődés keserősége és az emberi akarat

2. Molnár Farkas: Linóleummetszetek
Ma, 8. 1923. július 1. 9–10. sz. 7.
 Budapest, MNM KK PIM – Kassák Múzeum, ltsz. KM-1680

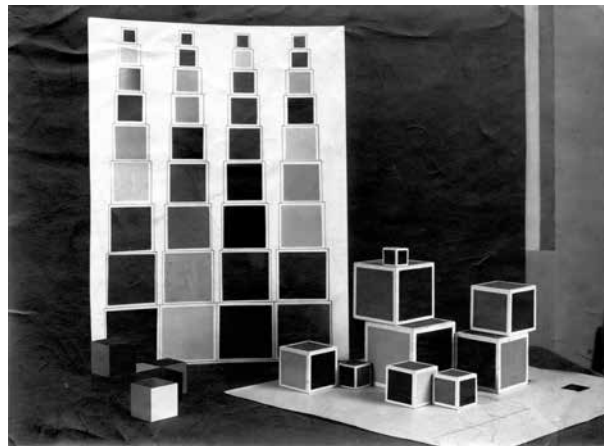
szorosan kapcsolódtak a Bauhausban végzett tevékenységéhez.¹⁰ Az első, fekete négyzet alapú metszet a Vörös kockaház tervének egyik homlokzata alapján készített kompozíció,¹¹ a második metszetet egy Walter Gropius és Adolf Meyer által tervezett magasház, a Chicago Tribune New York-i irodaházának pályázatára benyújtott makett ihlette, amelynek kivitelezésében Molnár is részt vett,¹² a harmadik kompozíció pedig „az axonometriára utaló ferde vonalakkal és »árnyékokkal« fordítja térbe a fehér foltokat” – írja Ferkai (2. kép).¹³ A harmadik metszet motívumának variációját használta fel Molnár a Bauhaus-kiállítás meghívójához is.¹⁴ Molnár néhány

isteni diadala. De ezt érzi mindenki, aki valahogy valamin fölülemelkedni és áttekinteni tud. Az építő ember előtt a világ három projekcióban fekszik, a tér, az idő és az anyagiban. Az elementáris forma, az analízis eredménye vezetett mindenek lényegéhez, a matematikához. A legegyszerűbb formák után a legegyszerűbb szerkezetek, a matéria mint energia eszközök kezében az új művek felépítéséhez. Az új épületek az első, a többi része annak, utánkötvetője, néki alárendelt. Formai meghatározás ebből folyik. Csak az a mienk, ami architektonikus, a többi semmi, utánzás, díszítés, romantika.” MOLNÁR 1922. 2.

10 Molnár Farkas: [Három linóleummetszet]. *Ma*, 8. 1923. július 1. 9–10. sz. 6–7.

11 FERKAI 2011. 39.

12 *A művészettől az életig* 2010. 106, 103; 92. kép. A linóleummetszet

3. Karl Peter Röhl: Játékkockák (*Spielzeug*), 1922
 Fotográfia, papír, 117 × 163 mm
 Budapest, MNM KK PIM – Kassák Múzeum, ltsz. KM-F-86.421

hónappal később, az 1924. februári számban még egy építészeti tervét (a Vörös kockaház izometrikus projekciójának linóleummetszetes változatát) közölte.¹⁵

Molnár saját munkái mellett feltételezhetően közvetítőként is szerepet vállalt a Bauhaus konstruktivizmus iránt elkötelezett hallgatói és Kassák folyóirata között. Erre utal az, hogy a Bauhausban tanuló, valamint a Bauhaus közelében dolgozó művészek közül Kassák a *Má*-ban szinte kizárólag olyanoktól közölt műveket, akikkel Molnár szoros kapcsolatban állt 1922–1923-ban. Az első kapcsolódási pont a Theo van Doesburg által 1922. március és július között Weimarban tartott De Stijl-kurzus volt, amelyen számos fiatal hallgató vett részt, illetve a Molnár kezdeményezésére a Bauhauzhoz kapcsolódóan megalakult K.U.R.I. csoport.¹⁶ Kurt Schmidt és Georg Teltscher, a Bauhaus Mechanikus Színpadának alkotói részt vettek a Karl Peter Röhl műtermében tartott

variációja: *Uo.*: 93. kép. (Tévesen a *Ma*-közléssel azonosítva.)

13 FERKAI 2011. 39.

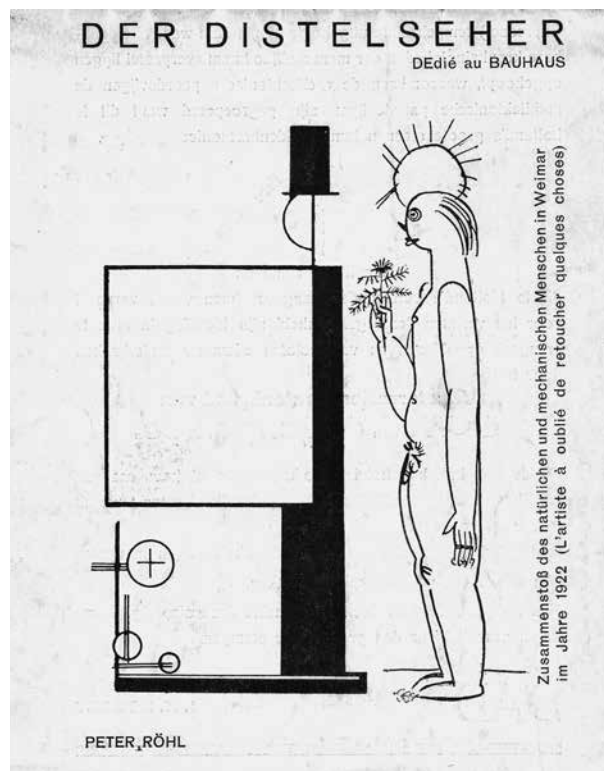
14 Képeslap, színes litográfia, 141 × 91 mm. Közli: BAJKAY 2010. 90.

15 Molnár Farkas: Villaterv (Izometrikus projekció. Lépték: 1:200). *Ma*, 9. 1924. február 20. 3–4. sz. 13. FERKAI 2011. Kat. sz. D39c. Linóleummetszet-változata: 290 × 300 mm. Magángyűjtemény. FERKAI 2011. Kat. sz. D39a. Közli: BAJKAY 2010. 62. Molnár a villatervet egy figurális kompozíciójában is felhasználta, tükörszimmetrikusan: *Férfi hátakt villatervvel és repülővel*, 1923. Hidegtű, papír, 248 × 200 mm. Magángyűjtemény. FERKAI 2011. Kat. sz. D36. Közli: *A művészettől az életig* 2010. 209; 231. kép.

16 Bővebben lásd HEMKEN–STOMMER 1992; WUCHER 1992; GERGELY 2010; FERKAI 2011.

4. Karl Peter Röhl: Kompozíció, 1922
Tempera, tus, papír, 310 × 245 mm, j. b. I. „Peter Röhl 1922 D”.
Budapest, MNM KK PIM – Kassák Múzeum, ltsz. KM-M-86.100.1

5. Karl Peter Röhl: A természetes és a mechanikus ember találkozása Weimariában (Zusammenstoß des natürlichen und mechanischen Menschen in Weimar im Jahre 1922 (L'artiste a oublié de retoucher quelques choses)
Mécano, 1. 1922. [július]. No. 2. „Blau.” o. n.

De Stijl-kurzuson,¹⁷ hasonlóan Molnárhoz (és további magyar Bauhaus-hallgatókhoz: Forbáth Alfrédhoz, Weininger Andorhoz és Papp Gyulához). Szintén a De Stijl-kurzuson keresztül volt Molnár számára ismerős Karl Peter Röhl és Egon Engelen, akiktől Kassák 1923-ban több reprodukciót és szöveget is közölt a *Mában*, valamint hagyatékában fennmaradtak munkáik reprodukciói is.

Röhl 1919-től kezdve a Bauhaus hallgatója volt, korábban festőművészként a Johannes Molzahn által vezetett absztrakt (kozmikus) expresszionista irányzathoz kapcsolódott a berlini Der Sturm galériában. A Bauhausban kezdetben a Johannes Itten által képviselt misztikus expresszionista irányzattal azonosult, 1922-től kezdve viszont Van Doesburg De Stijl-kurzusát

követően geometrikus absztrakt kísérletekbe kezdett.¹⁸ Röhl első képeit Kassák a *Ma* német különszámában közölte, 1923. márciusban – az itt reprodukált festménye korábban megjelent a *De Stijl*-ben, grafikája pedig elsőként a *Mában*.¹⁹ Kassák a *Ma* következő számának borítótervére is Röhl-t kérte fel: ez volt az első olyan tipografikus, négyzetes *Ma*-borítóterv, amelyről biztosan tudjuk, hogy nem teljes egészében Kassák tervezte. A borító egy vékony lénialával körülvett, négyzet alakú De Stijl-kompozíciót ábrázol, egy nagyobb vörös négyzettel és egy kisebb fekete téglalappal.²⁰ Kassák hagyatékában fennmaradt Röhl 1922-ben készített neoplaszticista gyermekjátéktervének fotográfiája is. A különböző méretű, különböző színűre festett oldalú kartonkockákból álló játékot egyértelműen a Van

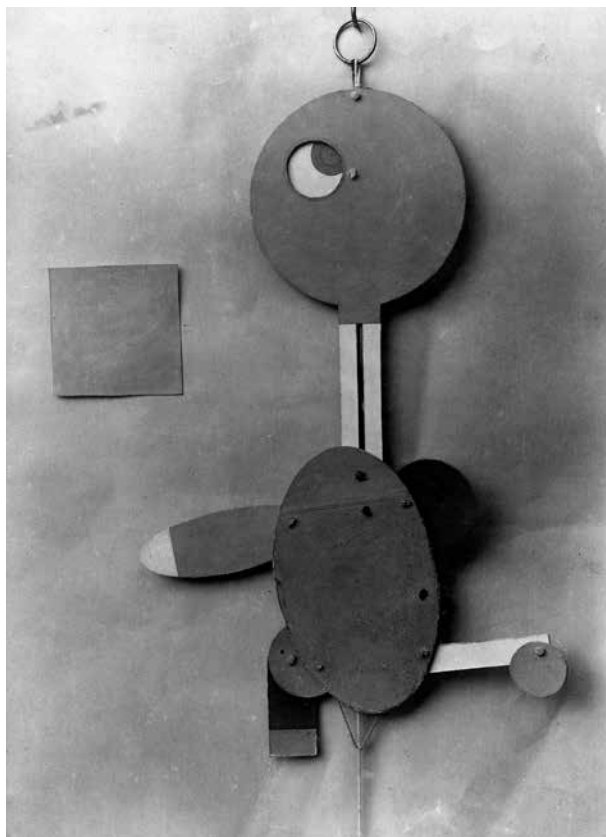
¹⁷ WENDERMANN 1997: 61.

¹⁸ HOFSTAETTER 1997: 33–54; WENDERMANN 1997: 57–73; HOFSTAETTER 2007.

¹⁹ Karl Peter Röhl: [Két kompozíció] (Weimar, 1922). *Ma*, 8. 1923.

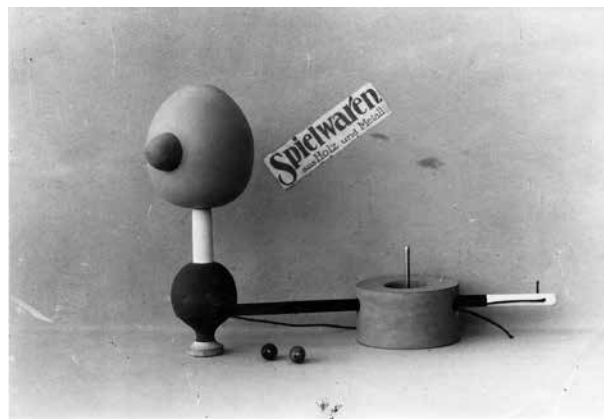
március 15. 5–6. sz. Deutsches Sonderheft. 6. Korábban megjelent: *De Stijl*, 5. 1922. december. 12. sz. 212. A tussrajz később Röhl hagyatékában bukkant fel: Röhl 1975: 7; WENDERMANN 1997: 72: 27. Jegyzet.

²⁰ Karl Peter Röhl: [Kompozíció]. *Ma*, 8. 1923. május 1. 7–8. sz. Címoldal.

6. Egon Engelen: Játékkonstrukció (*Hampelmann*), 1922
Fotográfia, papír, 151 × 105 mm
Budapest, MNM KK PIM – Kassák Múzeum, ltsz. KM-F-81.820

Doesburg De Stijl-kurzusán megismert elvek alapján alkotta Röhl, és az építőkockákról számos fotográfiát készített (vagy készíttetett). A Kassák hagyatékából ismert fénykép háttérében az építőkockák felhasználását demonstráló, színes tornyokat ábrázoló festmény is látható, amelyet a további fennmaradt fotográfiákon nem látunk. Kassák konstruktivista-neoplaszticista elköteleződésének elismeréseként értelmezhető, hogy Röhl a fotográfia hátoldalára írt ajánlásában Kassák

7. Egon Engelen: Játékkonstrukció (*Spielwaren aus Holz und Metall*), 1922
Fotográfia, papír, 125 × 179 mm
Budapest, MNM KK PIM – Kassák Múzeum, ltsz. KM-F-81.821

neve mellé a *De Stijl* logójaként használt négyzetet rajzolt (3. kép).²¹ A Bauhaus művészei közül egyedülként Röhl-től három műalkotás is fennmaradt Kassák gyűjteményében. A kis méretű grafikákat Röhl feltehetően fotográfiákkal és nyomdai klisékkel együtt küldte el Kassáknak Bécsbe, reprodukálási céllal, illetve Kassák számára ajándékként.²² Két tusrajzán egyszerű, a neoplaszticista kísérletek sorába tartozó kompozíciós vázlatokat láthatunk, míg a harmadik temperaképet egy vörös színű, antropomorf geometrikus forma uralja, amely kialakításában a Bauhaus színpadi tevékenységével, valamint Röhlnek a Van Doesburg által szerkesztett *Mécano*-ban megjelent, a „természetes” és a „mechanikus” ember találkozását megjelenítő karikatúráján látható robotfigurával is rokonítható (4–5. kép).²³

Egon Engelen szintén a weimari Bauhaus hallgatójaként vett részt Van Doesburg kurzusán 1922-ben. A második világháborút követően megsemmisítette avantgárd munkáit.²⁴ A *Ma* 1923. májusi számában jelentette meg Kassák Engelen anyagait: két fényképet a művész absztrakt gyermekjátékainak prototípusairól (az eredeti fényképek is fennmaradtak Kassák ha-

21 Karl Peter Röhl: *Ein Spielzeug für Kinder*, 1922. Fotográfia, papír, 117 × 163 mm. Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűjteményi Központ Petőfi Irodalmi Múzeum – Kassák Múzeum (a továbbiakban: MNM KK PIM–KM), ltsz. KM-F-86.421. Felirat a hátoldalon: „Für KASSAK □. / Ein Spielzeug für Kinder, Farbe-Architektur. 1922. Peter Röhl”. *Európai műtárgyfotók* 2004. Kat. sz. 136. Az asztalra állított játékkockák másik szögéből fényképezve: *Konstruktivistische Internationale* 1992. 174: 13. kép; WENDERMAN 1997. 61: 37–39. kép, „Baukastenspiel”.

22 Karl Peter Röhl: *Kompozíció*, 1922. Tempera, tus, papír, 310 × 245 mm,

j. b. l. „Peter Röhl 1922 D”. MNM KK PIM–KM, ltsz. KM-M-86.100.1.

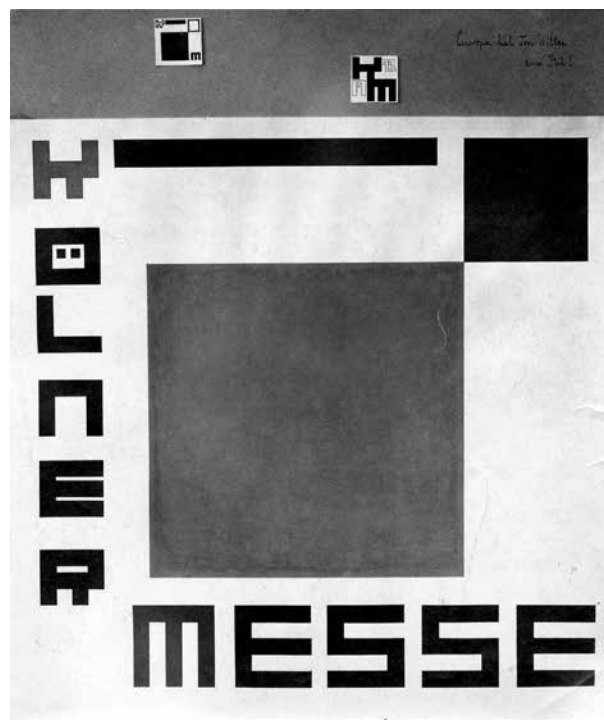
Karl Peter Röhl: *Kompozíció*, 1921. Tus, papír, 200 × 148 mm, j. b. l. „Weimar Peter Röhl”. MNM KK PIM–KM, ltsz. KM-M-86.101.1. Karl Peter Röhl: *Kompozíció*, 1921. Tus, papír, 111 × 118 mm, j. b. l. „Weimar”, j. j. l. „Peter Röhl 1921”. MNM KK PIM–KM, ltsz. KM-M-86.102.1.

23 Karl Peter Röhl: *Zusammenstoß des natürlichen und mechanischen Menschen in Weimar. Mécano*, 1. 1922. [július]. 2. sz. „Blau”. O. n.

24 BERNHARDT 1984. 1–4.

gyatékában),²⁵ egy neoplaszticista linóleummetszetét, valamint tanulmányát *Konstruktivizmus és proletariátus* címmel (6–7. kép).²⁶ A szöveg alapja Engalien *Konstruktivizmus* című rövidebb írása volt, amely a *De Stijl* 1922. decemberi, jubileumi számában jelent meg.²⁷ Engalien szövegében Kassákkal azonos álláspontot foglalt el: az új művészet nem a proletariátus agitációját szolgálja, hanem a munkásmozgalommal párhuzamosan, de attól függetlenül igyekszik megteremteni egy új társadalom vízióját. Engalien számára a technológiai fejlődés és a gépek is fontos szerepet játszanak a konstruktivizmus művészetében, azonban véleménye szerint ezeket mindenképp a munkáosztály céljai érdekében kell felhasználni, szemben a jelenlegi kor kapitalista kizsákmányolásával. Az írás végén olvasható megjegyzés szerint Engalien szövege egy nagyobb lélegzetű, külön brosúra formájában megjelentetni tervezett kiadvány részét képezte, amely azonban – tudásunk szerint – nem készült el. Szintén eljutott Kassákhöz Engalien 1922-es terve a Kölner Messe plakátjához, amelyet a *De Stijl* stílusában, Theo van Doesburg neoplaszticista ABC-jét használva készített el²⁸ – ezt a képet az 1923. novemberi szám hátsó borítóján reprodukálta Kassák.²⁹ A plakátterv korábban megjelent a *De Stijl* már említett jubileumi számában, Engalien írása mellett. A plakáttervről készített fotográfián a jobb felső sarokban a *De Stijl* szlogenje olvasható („Europa hat den Willen zum Stil!”), ez azonban sem a *De Stijl*, sem pedig a *Ma* közlésén nem látható (8. kép).

A *Ma* 1924. áprilisi számában jelent meg két fotóreprodukció a weimari Bauhaus alapító igazgatója, Walter Gropius építészeti munkái közül. Ezek a reprodukciók feltehetően szintén Molnár közvetítésével jutottak el Kassákhöz. Mindkét munka 1922-ben készült: a Chicago Tribune magasházának makettje, valamint az elsőként megvalósult Bauhaus-épület, a jénai Városi Színház

8. Egon Engalien: Kölner Messe plakátterv, 1922
Fotográfia, papír, 132 × 113 mm
Budapest, MNM KK PIM – Kassák Múzeum, ltsz. KM-F-86.384

(Stadttheater) épületének homlokzati képe.³⁰ Korábban mindkét fotográfia megjelent a Bauhaus 1923-ban megrendezett első kiállításának katalógusában, így feltételezhető, hogy Kassák az ott használt klisékhez jutott hozzá.³¹ Ezt támasztja alá az is, hogy Kassák hagyatékában fennmaradt további négy felvétel a jénai Városi Színház homlokzatáról és nézőteréről, amelyeket nem közölt a *Mában* (9. kép).³²

25 Egon Engalien: [Két játékkonstruktó]. *Ma*, 8. 1923. május 1. 7–8. sz. 7. Fotográfia Kassák hagyatékában: *Játékkonstruktó (Spielwaren aus Holz und Metall)*, 1922. Fotográfia, papír, 125 × 179 mm. MNM KK PIM–KM, ltsz. KM-F-81.821. *Európai műtárgyfotók 2004*. Kat. sz. 44. *Játékkonstruktó (Hampelmann/Zsinórbábu)*, 1922. Fotográfia, papír, 151 × 105 mm. MNM KK PIM–KM, ltsz. KM-F-81.820. Uo. Kat. sz. 45. Az absztrakt zsinórbábu (Hampelmann) kollázsvázlata magángyűjteményből ismert: kollázs, papír, 145 × 108 mm. Magángyűjtemény (korábban: Ubu Gallery, FIAC Paris 2012). A két fotográfia hátoldalán kézírással, tévesen „Röhl” felirat.

26 ENGALIEN 1923.

27 ENGALIEN 1922.

28 Van Doesburg 2010. 37.

29 Egon Engalien: Kölner Messe (Német). *Ma*, 9. 1923. november 15. 2. sz. 12. Korábban megjelent: Egon Engalien: Affiche. *De Stijl*, 5. 1922. december. 12. sz. 220. A plakátterv korabeli fotóreprodukciója

fennmaradt Kassák és Theo van Doesburg hagyatékában is. MNM KK PIM–KM, ltsz. KM-F-86.384. *Európai műtárgyfotók 2004*. Kat. sz. 46. Hága, Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie, Theo és Nelly van Doesburg-hagyaték, ltsz. 1222/AB9421. Másik változata Engalien hagyatékában: Kulmbach, Landschaftsmuseum Obermain. Lásd *Konstruktivistische Internationale* 1992. 171: 7. kép.

30 Walter Gropius: [A Chicago Tribune magasházterve], [A jénai Városi Színház épülete]. *Ma*, 9. 1924. április 15. 5. sz. 3, 5.

31 *Staatliches Bauhaus Weimar* 1923. 172, 176. Kassák példánya: MNM KK PIM–KM, ltsz. KM-1848. Később megjelent: *Wasmuths Monatshefte für Baukunst und Städtebau*, 7. 1922/1923. 11–12. sz. 344. „Projekt für einen Wolkenkratzer der Chicago-Tribune in Eisenbeton und Glas.” Uo. 346. „Umbau der Stadttheaters Jena / Eingangsseite, glatte Putzfassaden.” GROPIUS 1925. 31. és 47. kép.

32 (1.) A jénai Városi Színház bejárata, 1922. Fotográfia, papír, 236 × 179 mm. MNM KK PIM–KM, ltsz. KM-F-86.292. Hátoldalán felirat: „no. 2.

9. Walter Gropius: A jénai Városi Színház bejárata, 1922
Fotográfia, papír, 236 × 179 mm
Budapest, MNM KK PIM – Kassák Múzeum, ltsz. KM-F-86.292

A Ma és a modern építészet elmélete: Arthur Korn és Ludwig Hilberseimer

Kassák az 1924. júliusi *Ma*-számot szinte kizárólagosan egy fiatal berlini építész, Arthur Korn munkásságának szentelte. Noha Korn nem kapcsolódott közvetlenül a weimari Bauhaushoz, Kassák számára a modern építészet iránti érdeklődés egyértelműen Molnár Farkas

közvetítésével, a Bauhauson keresztül alakult ki. Nem véletlen, hogy Kassák folyóiratában korábban egyáltalán nem jelentek meg építészeti témájú írások, annak ellenére sem, hogy Bécsben bizonyíthatóan kapcsolatban állt Adolf Loos-zal, aki a modern építészet egyik prominens képviselője volt, valamint hogy a bécsi szociáldemokrata vezetés már az 1920-as évek elején sokat foglalkozott a modern építészeti megoldások utilizálásának lehetőségével az első világháborút követően kialakult lakhatási válság kezelése érdekében. Kassák forrása Korn építészetének bemutatásához a berlini *Das Kunstblatt* folyóirat volt, amelyben 1923. novemberben jelent meg Korn Kassák által is lefordítottatott elméleti cikke *Analytische und utopische Architektur* (Analitikus és utópikus építészet) címmel, valamint a szerkesztő Paul Westheim lelkes írása Korn munkásságáról, számos illusztrációval.³³ Korn kiáltványában a konstruktív építészet mellett tette le voksát, kiemelve, hogy a konstrukciónak az analízisre kell épülnie: tehát nem a külső forma határozza meg az épületet, hanem a belső tartalom, a funkciók és a praktikum, amelynek a kubus csak külső keretét, nem pedig határát képezi. Korn ergonomikus hozzáállása a holland és francia konstruktivista építészet túlzott formalizmusával szembeni állásfoglalásnak is értékelhető, ideája pedig szorosan összefüggésbe hozható a weimari Bauhaus elveivel is. Kiemelendő, hogy Korn első nagyszabású épülete, a Goldstein-villa esetében az épület megtervezése mellett külön gondot fordított a villát övező kert kialakítására is, hasonlóan az amerikai modernizmus úttörő alkotójához, Frank Lloyd Wright-hoz.

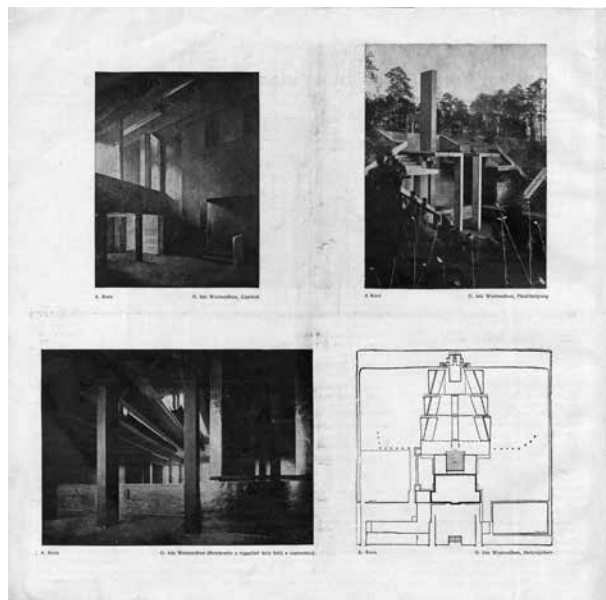
A Mában Korn portfóliójának korábban sehol nem látott bemutatója jelent meg, így feltételezhető, hogy az építész maga küldött fotográfiákat – még valószínűbb, hogy direkt nyomdai kliséket – Kassák számára, esetlegesen a berlini avantgárd művészeti körökhöz kapcsolódó magyar közvetítők (Kállai Ernő, Moholy-Nagy László) segítségével. Korn mára szinte elfeledett életművét Andreas Zeese dolgozta fel 2010-ben megvédett doktori disszertációjában.³⁴ 1918 és 1922 között Erich Mendelsohn építész irodájában dolgozott, ezt

Theater der Stadt Jena", valamint bélyegző: „Pons-Press-Zentrale Jena”. *Európai műtárgyfotók* 2004. Kat. sz. 48. (2.) A jénai Városi Színház bejárata, 1922. Fotográfia, papír, 235 × 180 mm. MNM KK PIM–KM, ltsz. KM-F-86.293. Hátoldalon felirat: „no. 3. Theater der Stadt Jena”, valamint azonos bélyegző. Uo. Kat. sz. 49. (3.) A jénai Városi Színház nézőtere, 1922. Fotográfia, papír, 229 × 170 mm. MNM KK PIM–KM, ltsz. KM-F-86.294. Hátoldalon felirat: „no. 4. Theater der Stadt Jena”, valamint azonos bélyegző. Uo. Kat. sz. 50. (4.) A jénai Városi Színház nézőtere, 1922. Fotográfia, papír, 236 × 179 mm. MNM KK PIM–KM, ltsz. KM-F-86.294. Hátoldalon felirat: „no. 6.

Theater der Stadt Jena”, valamint azonos bélyegző. Uo. Kat. sz. 51.

33 KORN 1924a. Forrása: KORN 1923. A cikk előtt jelent meg a szerkesztő, Paul Westheim méltatása Korn építészetéről (*Hinweis auf Arthur Korn*). Ugyanez a szöveg később megjelent: *Periszkop*, 1. 1925. április. 2. sz. 26–27. Korn a szobrász Rudolf Bellingén keresztül ismertkedett meg a *Das Kunstblatt* szerkesztőjével, valamint így került kapcsolatba a berlini Novembergruppe baloldali művészcsoporttal. Korn korábban a cionista mozgalomban volt aktív, és ez irányú elkötelezettségét a későbbiekben is fenntartotta. ZEESE 2010. 42–43.

34 Uo.

10. Arthur Korn: A Goldstein-villa, 1922

Ma, 9. 1924. július 1. 6–7. sz. 8.

Budapest, MNM KK PIM – Kassák Múzeum, ltsz. KM-1680

11. Arthur Korn: A Wasservogel-villa makettje

Ma, 9. 1924. július 1. 6–7. sz. 11.

Budapest, MNM KK PIM – Kassák Múzeum, ltsz. KM-1680

követően önálló céget alapított Siegfried Witzmann-nal. Első jelentős megbízása Ismar Goldstein ügyvéd villájának megtervezése volt, amely 1922-ben épült meg Berlin Westend városrészében.³⁵ A Goldstein-villa Korn modernista debütálása volt, a nagyszabású épület – és a hozzá kapcsolódó kert – egyértelműen Ludwig Mies van der Rohe, Frank Lloyd Wright és a holland De Stijl-építészeti hatása alatt készült.³⁶ Kassák a Goldstein-villa épületéről közölte a legnagyobb számú felvételt a *Mában*: a nyolc fotográfia közül csak kettő jelent meg korábban a *Das Kunstblatt*-ban, valamint egy további felvételhez hasonló kép a *L'Esprit nouveau*-ban. A képek a már felépült, átadott épületet ábrázolják, és minden bizonnyal Korn

megbízásából készültek, dokumentációs céllal (10. kép).³⁷ Korn következő nagyszabású projektje szintén Berlin elegáns Westend negyedében épültek: 1922–1923-ban készült el Albert Benda gyártulajdonos háza – erről egy kép jelent meg a *Mában* a *Das Kunstblatt* közlése alapján³⁸ –, Fritz Wasservogel bankár villája pedig 1923–1925 között épült fel – a még építés alatt álló épület makettjéről Kassák két fotót közölt (11. kép).³⁹ Az egyik felvételt Korn később a saját munkásságát összegző, 1924-ben magánkiadásban megjelent kötetben is felhasználta, ami alátámasztja, hogy a Kassáknak átadott felvételek közvetlenül tőle származtak. A magánvillák mellett Kassák – a *Das Kunstblatt*-ot követően – a *Mában* is

35 Uo. 36, 81–89.

36 Uo. 88–89.

37 (1.) Arthur Korn: G. ház Westendben, épült 1922-ben (utcai oldal). *Ma*, 9. 1924. július 1. 6–7. sz. 5. Korábban megjelent: *Das Kunstblatt*, 7. 1923. november–december. 11–12. sz. 334, „Haus G. Westend, Gartensicht.” (2.) Arthur Korn: G. ház Westendben (A teniszpálya felől). *Ma*, 9. 1924. július 1. 6–7. sz. 6. (3.) Arthur Korn: G. ház Westendben (Kerti oldal). *Ma*, 9. 1924. július 1. 6–7. sz. 6. Egy másik nézetből készített fotográfia korábban megjelent: *L'Esprit nouveau*, 1924. 20. sz. 26, „Maison a Berlin-Westend.” (4.) Arthur Korn: G. ház Westendben (A gazdasági udvar felől). *Ma*, 9. 1924. július 1. 6–7. sz. 7. (5.) Arthur Korn: G. ház Westendben (Csarnok). *Ma*, 9. 1924. július 1. 6–7. sz. 8. (6.) Arthur Korn: G. ház Westendben (Betekintés a reggeliző hely

felől a csarnokba). *Ma*, 9. 1924. július 1. 6–7. sz. 8. (7.) Arthur Korn: G. ház Westendben (Füldőhelyiség). *Ma*, 9. 1924. július 1. 6–7. sz. 8. Korábban megjelent: *Das Kunstblatt*, 7. 1923. november–december. 11–12. sz. 336, „Haus G. Westend, Badehaus.” (8.) Arthur Korn: G. ház Westendben (Helyrajzterv). *Ma*, 9. 1924. július 1. 6–7. sz. 8.

38 ZEESE 2010. 90–91. Arthur Korn: B. ház Westendben, épült 1923-ban (Kerti oldal). *Ma*, 9. 1924. július 1. 6–7. sz. 3. Korábban megjelent: *Das Kunstblatt*, 7. 1923. november–december. 11–12. sz. 332, „Haus Bender, Westend (Im bau).”

39 ZEESE 2010. 116–117. (1.) Arthur Korn: W. ház a Westendben, épült 1923–24-ben (Utcai oldal) [makettfotó]. *Ma*, 9. 1924. július 1. 6–7. sz. 11. Később megjelent: Korn 1924b. 11. (2.) Arthur Korn: W. ház a Westendben (Kerti oldal). *Ma*, 9. 1924. július 1. 6–7. sz. 11.

megjelentetett két Korn által készített irodaépület-tervet: 1923-ban a Palestine Land Development Company építészeti tervpályázatára készített haifai irodaházról, valamint egy berlini belvárosi irodaépületről.⁴⁰

A modern építészettel, valamint a művészet és technika összefüggésével kapcsolatos írások közül számos jelent meg a *Ma* 1923–1924-es számaiban (9. évfolyam). A nemzetközi szerzők által írt szövegek magyar fordításai elsődlegesen Kassák saját elméleti írásainak kontextusát alkották: 1925 tavaszán *Éljünk a mi időnkben* című programszövegében is kiállt a technika és a művészet „új egysége” mellett. Kassák a művészeket „nyughatatlan feltalálók” és „konstruktőröknek” nevezte, és az emberi életkörülmények javítását tette meg a művészet legfontosabb funkciójának.⁴¹ Az 1923. szeptemberi számban Kassák saját, *Vissza a kaptafához* című írása mellett – amelyben elsődlegesen a konstruktivista művészet társadalmi hasznosságát, a forradalmat előkészítő edukatív szerepét emelte ki – közölte Theo van Doesburg, Herwarth Walden, valamint Richard Nikolaus Coudenhove-Kalergi szövegeit a modern építészetről, valamint a művészet és technika kapcsolatáról. Fontos kiemelni, hogy az „alkotás” és az „alakítás” kifejezések Van Doesburg és Walden szövegeiben is központi szerepet töltenek be. Van Doesburg írása eredetileg a *De Stijl* az év márciusi számában jelent meg, a szerző pedig az alakító építészet céljait és alapjait mutatta be benne. Van Doesburg álláspontja szerint az alakító építészet, szemben a pusztán formalista konstruktivista építészettel, képes megteremteni az építészeti eszközök (a tér és az anyag) egyértelmű egységét és harmóniáját.⁴² Walden rövid írásában azt a tézist fejtette ki, miszerint a „technikai művek új formájá[nak létrehozása] teremti az alakítást”, ezáltal pedig művészet. A technikai eszközök esetében a művészi érték nem a természeti formák másolásából, hanem az eszközök belső logikájának felismeréséből és a legmegfelelőbb formák kiválasztásából ered.⁴³ Coudenhove-Kalergi osztrák-japán származású, az 1920-as években Bécsben aktív politikai filozófus a páneurópai

mozgalom alapítója volt az első világháborút követően, célja az összeurópai állam megteremtése, valamint a politikai és ideológiai széttagoltság felszámolása volt. A *Mában* az 1922-ben kiadott *Apologie des Technik* (A technika dicsérete) című kötetének egy részlete jelent meg, amely az európai társadalmi problémák megoldásának lehetőségét – a szocializmus mellett – a technikai fejlődésben látja.⁴⁴ A szöveget Gáspár Endre fordította, és a közlést is minden bizonnyal ő javasolta Kassáknak. Az íráshoz fűzött szerkesztői megjegyzésében felhívta a figyelmet arra, hogy Coudenhove-Kalergi álláspontja a technikai fejlődés jótékony hatásaival kapcsolatban túlzottan optimista, és nem veszi figyelembe a kizsákmányoló kapitalista társadalmi rendszer működésének sajátosságait – megismerése ennek ellenére fontos a kortárs politikai filozófia szempontjából.

A modern építészet elméleti írói közül kétségtelenül a berlini Ludwig Hilberseimer eszméi állhattak a legközelebb a Kassák és a *Ma* által képviselt irányzathoz. Hilberseimer 1919-től a berlini Novembergruppe tagja volt, építészetelméleti írásai, amelyben főként a modern építészet urbanisztikai felhasználásával foglalkozott a szociális nagyváros eszméjének megteremtése érdekében, a berlini szocialista és baloldali avantgárd folyóiratokban jelentek meg.⁴⁵ A Hilberseimer elképzeléseit összegző traktátus első változata *Grosstadt-bauten* (Nagyváros-építészet) címmel 1925-ben jelent meg a hannoveri Apos Verlag kiadásában, illetve Kurt Schwitters *Merz* című dadaista folyóiratának 1926. januári (18/19.) számaként; újabb változata pedig *Großstadtarchitektur* címmel 1927-ben, Stuttgartban. A *Ma* számára Kassák 1924 első félévében két esszéjét fordította le: az egyiket korábban a *G – Material zur elementaren Gestaltung* folyóirat közölte, a másik pedig a *Das Kunstblatt*ban jelent meg.⁴⁶ A Hans Richter által Berlinben kiadott radikális konstruktivista *Gestaltung*ban megjelent kiáltványjellegű szövegében Hilberseimer arra hívta fel a figyelmet, hogy a „kézműépítész” (Bauhandwerk) helyébe az „építőiparnak” (Bauindustrie) kellene lépnie.

40 ZEESE 2010. 108–109. (1.) Arthur Korn: Pályamű Business Centre (A tenger felől). *Ma*, 9. 1924. július 1. 6–7. sz. 9. Korábban megjelent: *Das Kunstblatt*, 7. 1923. november–december. 11–12. sz. 338, „Wettbewerb Haifa, Business Centre.” (2.) Arthur Korn: Irodaház (Friedrichstrasse). *Ma*, 9. 1924. július 1. 6–7. sz. 12. Korábban megjelent: *Das Kunstblatt*, 7. 1923. november–december. 11–12. sz. 339, „Geschäftshaus Friedrichstrasse (Im bau). Entwurf”

41 KASSÁK 1925. A cikk magyar nyelven a kolozsvári *Korunk* folyóiratban jelent meg (1. 1926. 6. sz. 455–457). Azonos érvrendszer mentén épült fel Kassák ugyanekkor született másik elméleti írása is, amely *Az új művészet él* címmel jelent meg Sinkó Ervin Bécsben kiadott *Testvér* című folyóiratában (1. 1925. 10. sz. 291–305), majd kibővített

formában a *Korunk* különnyomataként 1926-ban.

42 VAN DOESBURG 1923b. Forrása: VAN DOESBURG 1923a.

43 WALDEN 1923. Forrása: WALDEN 1921.

44 COUDENHOVE-KALERGI 1923. Forrása: COUDENHOVE-KALERGI 1922, „Europas technische Weltmission”.

45 Bővebben lásd STROB 2022; COLMAN 2023.

46 A Kassák és Moholy-Nagy által szerkesztett *Buch neuer Künstler* (1922) fennmaradt Hilberseimer hagyatékában, azonban személyes kapcsolatuknak további bizonyítékai nem ismertek. Chicago, The Art Institute of Chicago, Ryerson and Burnham Art and Architecture Archives, Ludwig Karl Hilberseimer Papers, Box 1.12b.

Az építészek a modern ipari anyagokat „teljesen esztelenül a régi [formaképzetek] pótlására használták fel”, és emiatt az építészet megmaradt a kézművesség terén.⁴⁷ Az új építészek feladata az, hogy az ipari (mérnöki) építészet szemléletét átültessék a lakóházak építésének mechanizmusába is. A korábban a *Das Kunstblatt*-ban megjelent, *Az architektúra felé* című hosszabb elemzést Kassák a Gropius fényképeit közlő *Ma*-szám bevezető írásaként, az első oldalon hozta le.⁴⁸ Hilberseimer ebben a szövegében szisztematikus áttekintését adta a fentebbi írásában tömören felvetett elképzelésének. A kortárs építészet azért „megmerevedett”, mert „még csak individuális kézipari alapjai vannak, míg az egész jelen kollektív ipari feltételeken nyugszik”. „A mérnök munkája a racionális alakítással befejeződik, az építész munkája ezzel kezdődik” – írta Hilberseimer. „Neki a racionális megoldás a formálás anyaga, ő alárendeli ezeket egy összefogó formaképzetnek. Az anyag neki eszköz egy ideának megtestesítésére, térbeli megvalósítására.” Hilberseimer szerint az építészet két fő feladata a technikai értelemben is modern lakóépületek, valamint a modern urbanisztika megteremtése, amelyhez a konstruktivista művészet eredményeinek adaptálásán keresztül vezet az út – ezek a művészek ugyanis közép-pontba helyezték az ipari eredmények beemelését a képzőművészeti alkotásba.

1927. májusban, a *Dokumentum* folyóirat utolsó számában megjelent, vörös betűkkel szedett rövid kiáltványában Kassák egyértelműen Korn és Hilberseimer írásaira alapozva írt a modern építészet feladatairól: „az új építészet célja nem művészeti stílusfejlesztés, hanem az anyagszerű, ökonomikus és praktikus alakítás elérése és időszéri beteljesítése. [...] [A]z épület nem térbe állított művészi objektum, [...] hanem szigorúan gazdasági, anyagszerű, szerkezeti és pszichológiai törvényekhez kötött – téralakítás. [...] Ami »modern«, különleges van az új házon, az az építés lényegének fel nem ismeréséből ered, művészi giccs”.⁴⁹ Visszacsatolva az alkotás és alakítás kifejezések kassáki felcserélésére: Kassák ebben a szövegében már tudatosan az alakítás kifejezéssel illette azt az irányzatot, amelyre korábban a „teremtő” vagy „alkotó” művészetként hivatkozott.

Günter Hirschel-Prottsch és a breslaui építészek a Mában

A *Ma* utolsó száma (amely egyben a Budapesten kiadott *Ma*-változat, a 365 második száma is volt) 1925. június 15-én jelent meg Bécsben, és jelentős részben a breslaui fiatal művészeket és építészeket mutatta be *Das junge Schlesien* (Az ifjú Szilézia) címmel, nagyjából német nyelvű tartalommal (12–13. kép). A lapszámot Günter Hirschel-Prottsch szervezte, aki 1922 tavaszán rövid ideig a weimari Bauhaus hallgatója volt, ahonnan személyes ellentétek miatt távozott, azonban számos nemzetközi kapcsolatra tett szert. Hirschel-Prottsch és Kassák kapcsolata minden bizonnyal a Bauhausban tanuló magyar diákok közvetítésével jött létre. Hirschel-Prottsch első írása, a mozgalmi drámáról, a *Ma* zenei és színházi különszámában jelent meg korábban,⁵⁰ színpadi terveivel pedig részt is vett a Friedrich Kiesler által szervezett bécsi modern színpadtechnikai kiállításon (*Internationale Ausstellung neuer Theater Technik*).⁵¹ A *Ma* különszámában bemutatott művészek és építészek közül többen is az 1925-ben megindított Neues Frankfurt építészeti és dizájnprogramban vettek részt: a projekt vezetője Ernst May építész volt, mellette Adolf Meyer építész vett részt a breslaui csoportból a tervezésben, Hans Leistikow grafikus és festőművész pedig a projekt azonos címmel kiadott folyóiratának a tervezője volt.⁵²

A különszámot Hirschel-Prottsch szervezte, és a breslaui anyagokat ő is szerkesztette. Az együttműködés Nádass József emlékei szerint azért jöhetett létre, mert „kéziratokat, kliséket adtak, és átvettek bizonyos példányszámot teljes áron, így könnyítették meg a nyomdaköltség kiegyenlítését”.⁵³ Az együttműködés minden bizonnyal sikeresnek bizonyult, ugyanis Kassák két évvel később a budapesti *Dokumentum* folyóirat utolsó számát is Hirschel-Prottsch mozgalmának anyagaival, illetve német nyelvű írásaival jelentette meg.⁵⁴ A *Dokumentum* 1927. májusi számában Hirschel-Prottsch ismét egy áttekintő bevezető írást közölt az általa képviselt csoport munkájáról, kifejezetten az 1925 és 1927 között eltelt két év eredményeire fókuszálva.⁵⁵ A képanyag ez

47 HILBERSEIMER 1924a. Forrása: HILBERSEIMER 1923b.

48 HILBERSEIMER 1924b. Forrása: HILBERSEIMER 1923a.

49 KASSÁK 1927.

50 HIRSCHEL-PROTSCH 1924. A szöveg korábban, cseh fordításban megjelent a *Blok*-ban (Dramat ruchu. *Blok*, 1. 1924. július. 5. sz. 15–16), németül a *Das Kunstblatt*-ban (Das Bewegungsdrama. *Das Kunstblatt*, 8. 1924. október. 10. sz. 308–309), illetve Hirschel-Prottsch elküldte Le Corbusier-nek is közlésre a *L'Esprit nouveau*

szerkesztőségébe. Günter Hirschel-Prottsch levele Le Corbusier-nek, Breslauból Párizsba, 1924. július 26. Párizs, Fondation Le Corbusier, ltsz. A1-1-7-13.

51 *Ausstellung neuer Theater Technik* 1924. Bővebben lásd LESÁK 1988.

52 Bővebben lásd ABT–RUHE 2008; HENDERSON 2013.

53 Nádass József visszaemlékezése. M. PÁSZTOR 1976. 68.

54 *Dokumentum* 1. 1927. május. 5. sz.

55 HIRSCHEL-PROTSCH 1927.

12. Címoldal Kassák Lajos tipográfiájával
Ma, 10. 1925. június 15. 3–4. sz. Das junge Schlesien
 Budapest, MNM KK PIM – Kassák Múzeum, ltsz. KM-1680

13. Hátsó borító Kassák Lajos tipográfiájával
Ma, 10. 1925. június 15. 3–4. sz. Das junge Schlesien
 Budapest, MNM KK PIM – Kassák Múzeum, ltsz. KM-1680

esetben sokkal szigorúbban volt szelektálva, és főként szintén a publikációt megelőző két év anyagából válogatott. Hirschel-Prottsch saját munkái közül ezúttal is többet közölt – két absztrakt grafikáját és egy fotómontázsát, egy mennyezeti lámpa prototípusát, valamint egy könyvesszekerényt. Az iparművészeti anyagot Hirschel-Prottsch mellett Emil Lange ruhásszekerénye egészítette ki. Az építészek közül Theo Effenberger (ház-csoport), Paul Heim (raktárház), Heinrich Lauterbach (lakó- és irodaház, iskolatervek) és Adolf Rading (lakó-épület terve – a borítón és a belívben is, újságház terve) kerültek be a képválogatásba, illetve Moritz Hadda egyik előadásának részlete a kortárs építészet feladatairól.⁵⁶ Hirschel-Prottsch továbbra is kapcsolatban maradt Kassákkal: 1927. november 11-én kelt német nyelvű levelével

küldte meg a korábban megjelent *Dokumentum*-különszámhoz kapcsolódó elszámolás utolsó összegét (50 német márka), valamint értesítette Kassákot arról, hogy Breslauban nagyszabású proletárszínházi előadást tartottak mintegy száznyolcvan fő részvételével.⁵⁷

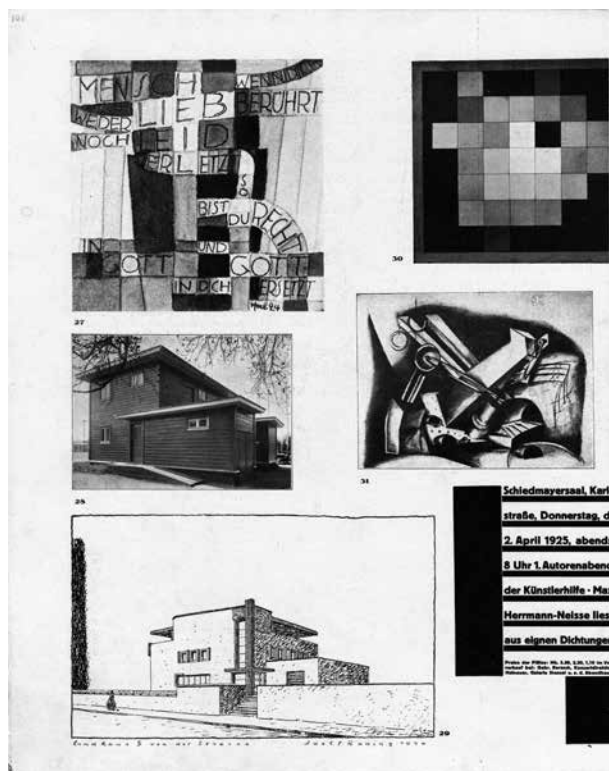
A *Ma* utolsó számában főként Hirschel-Prottschnak a breslaui Képző- és Iparművészeti Főiskolán (Akademie für Kunst und Kunstgewerbe) tanuló hallgatótársai – Hugo Leipziger, Albrecht Jaeger, Herbert Sprotte, Helmut Lubowski –, valamint tanáruk, Adolf Rading, illetve a Breslaui Városi Építési Tanács (Breslauer Stadtbaurat) vezetője, Max Berg és az ő munkatársai jelentek meg.⁵⁸ A számhoz Hirschel-Prottsch alapos bevezető tanulmányt írt, amelyben nemcsak az illusztrációkhoz fűzött magyarázatokat, hanem a teljes sziléziai modern

56 HADDÁ 1927. Lauterbach és Bierbauer Virgil, illetve a *Tér és Forma* című építészeti folyóirat kapcsolatáról az 1930-as évek elején lásd SEBESTYÉN 2020. 205–207.

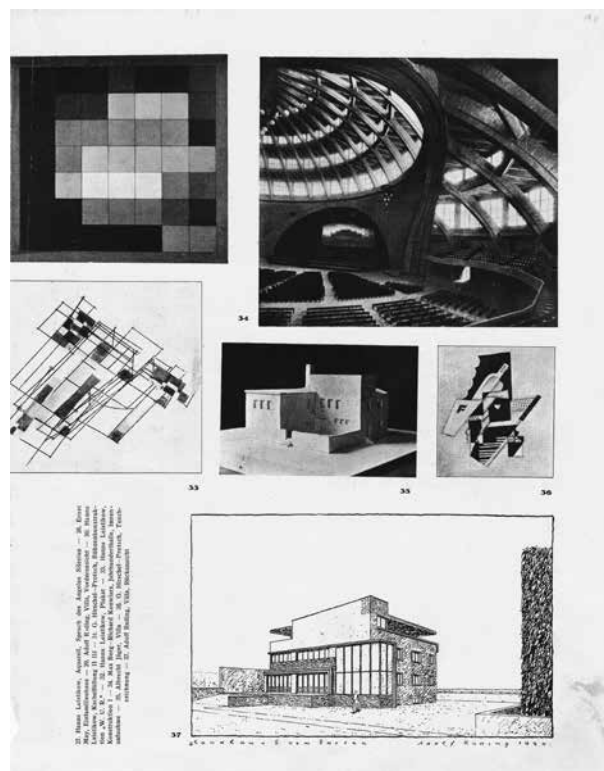
57 Günter Hirschel-Prottsch levele Kassák Lajosnak, Breslauból

Budapestre, 1927. november 11. MNM KK PIM–KM, ltsz. KM-lev. 463.

58 ŚLAPETA 1979; ŚLAPETA 2020. 108–109. A kontextushoz bővebben lásd STÖRTKUHL 2013.

14. *Ma*, 10. 1925. június 15. 3–4. sz. Das junge Schlesien. 10–11. Budapest, MNM KK PIM – Kassák Múzeum, ltsz. KM-1680

művészeti, építészeti és kulturális szcénát bemutatta – külön pontokban felsorolva a festészet, szobrászat, építészet, színház, zene, költészet, reklámművészet és iparművészet képviselőit.⁵⁹ A lapszám a borító mellett négy oldalpárra rendezett képtáblás elrendezésű illusztrációival a leggazdagabban illusztrált *Ma*-szám volt, összesen ötvenhárom képpel és egy egész oldalas kottával (14. kép). A német nyelvű impresszum alapján a fotográfiákat és a kliséket a breslaui művészek készítették, és ezeket postán vagy személyesen kapta meg Kassák közlésre. A *Das junge Schlesien*-szekció valamilyen szövege németül jelent meg, illetve a képcímek is németül kerültek feltüntetésre. A lapszámban ezenkívül magyar anyag is megjelent: Kassák Lajos, Tamás Aladár, Vajda Sándor, Illyés Gyula és Nádass József versei, Németh Andor esszéje, valamint Kassák budapesti eseményekről írt figyelője. Érdekes módon a modern

építészettel foglalkozó lapszám utolsó cikkeként Kassák a *Das Kunstblatt* egyik írását fordította le, amely a francia szürrealizmus új irányzatát mutatta be – mintegy átvezetve a *Ma* konstruktivista fókuszát a későbbi budapesti *Dokumentum* szürrealista irányultságához.⁶⁰

Hirschel-Prottsch célja jól érzékelhetően az volt, hogy a sziléziai művészeti szcénát a maga teljességében mutassa be, így nem kizárólagosan a legmodernebb absztrakt, konstruktivista irányzatokra fókuszált. A lapszám sajátossága, hogy a válogatásba több katolikus egyházi megrendelésre készített mű is bekerült (kápolna, üvegablakterv, egyházi zene), amely a *Ma* más számaiban egyáltalán nem volt jelen. Ebbe a csoportba tartozott például a Hirschel-Prottsch által beválogatott egyetlen kottareprodukció is, amely Gerhard Strecke egyházi zeneszerző *Pietà* című darabja volt.⁶¹ A breslaui művészeti élet egyik szervezőereje a modernista építészet

59 HIRSCHEL-PROTSCH 1925a.

60 JOSEPH 1925b. Forrása: JOSEPH 1925a.

61 54. Gerhard Strecke: Komposition [kotta]. (A sorszámkok a *Ma* utolsó számában található képszámozásra utalnak: *Ma*, 10. 1925. június 15. 3–4. sz.)

volt, amelynek képviselői az első világháborút követő években fontos városi és tartományi funkciókat töltöttek be, valamint számos projektet kiviteleztek, főként a bérletépítés és az urbanisztikai/ipari építészeti beruházások terén. A Hirschel-Prottsch által közlésre kiválasztott művészek és építészek egyik tevékenységi köre Ernst May építészhez köthető, aki 1919 és 1925 között a breslaui építészeti feladatokat koordináló Sziléziai otthonok tartományi lakásépítő-vállalat (Schlesische Heimstätte Provinzielle Wohnungsfürsorge-Gesellschaft) vezetőjeként a modern építészet és a lakhatási válság megoldásának egyik úttörője volt. A *Schlesisches Heim* (Sziléziai otthon) című folyóiratban publikált elvek, valamint az elővárosi és falusi környezetben építkezők részére biztosított típusháztervek segítségével igyekeztek orvosolni a kialakult helyzetet.⁶² Azzal, hogy Hirschel-Prottsch a már praktizáló építészek megvalósult projektjei mellé beemelte saját és hallgatótársai terveit, műalkotásait, némiképp megemelte a generációjába tartozó fiatalok jelentőségét, ugyanakkor azt is hangsúlyozta, hogy művészetük és elképzeléseik szervesen folytatják a korábbi generációk által az első világháború előtt és azt követően megkezdett munkát – amely szintén egyedülálló szempont volt a *Ma* történetében, hiszen Kassák és művésztársai az első világháború kitörésétől kezdve folyamatosan saját különutasságukat, valamint a korábbi generációk íróitól és művészeitől való elkülönülésüket hangsúlyozták.

Hirschel-Prottsch saját alkotásai közül többet is beválogatott a *Ma* számára átadott anyagba. A bevezető tanulmány mellett három rövidebb szöveget közölt: egy állásfoglalást a konstruktivizmus „dinamizálása” mellett (a mozgás beemelésével a művészetbe, hivatkozva El Liszickij, Vlagyimir Tatlin és Kurt Schwitters korábbi kísérleteire), valamint két absztrakt német nyelvű verset.⁶³ A reprodukciók között megjelent három absztrakt grafika, valamint két színpadi terve – az egyiket Karel Čapek *R. U. R.* című darabjához készítette.⁶⁴ Hirschel-Prottsch mellett a fiatal sziléziai művészek közül kiemelt szerepet kapott a lapszámban Hans Leistikow.⁶⁵ Hirschel-Prottsch bevezető tanulmánya alapján Leistikow különösen aktív volt a Schlesische Heimstätte projektjeiben, és az

épületek számára szobrászati dekorációkat, színes csempéket és üvegablakokat tervezett.⁶⁶ Leistikowtól két plakátterv, egy Charlie Chaplint idéző színpadkép, valamint három absztrakt (geometrikus) grafikai kompozíció is megjelent a *Mában*.⁶⁷ Hirschel-Prottsch az illusztrált művészek mellett a festők között említette Paul Dobers (Breslau), Julius Haberkamp (Berlin), valamint Willi Jacob és Hermann Kirchner nevét is.⁶⁸ A képzőművészek mellett két női iparművész egy-egy hímezése is bekerült a válogatásba: Margarete Heidrich a görlitzi Iparművészeti Műhelyek (Kunstgewerbliche Werkstätte) oktatója volt, Liese Thon pedig Rodewaldban dolgozott, Hirschel-Prottsch bevezetője alapján.⁶⁹ A szobrászati projektek közül mindhárom a breslaui Képző- és Iparművészeti Akadémia oktatóihoz kötődik: Adolf Rading építész közelebből meg nem határozható szabadterei emlékműterve, Robert Bednorz szobrász absztrakt házszámplakettje, valamint Kurt Bimler művészettörténész és szobrász női mellszobra.⁷⁰

A lapszám illusztrációs anyagának jelentős részét az elkészült épületeket dokumentáló fotográfiák, valamint az építészeti tervrajzok és látványtervek alkották. Hirschel-Prottsch ez esetben is hangsúlyozta a századfordulón induló és az 1920-as évek első felében a breslaui egyetemen tanuló generációk közötti folytonosságot: ennek egyik lelegeklátásabb példája Max Berg építész volt, akinek munkásságát nagyszámú illusztrációval mutatták be, többek között a lapszám borítóján. Berg 1870-ben született, és 1909-től kezdve vezette a breslaui Építési Bizottságot (Stadtbaurat für Hochbau). Noha az 1920-as években a Szociáldemokrata Párttal ápolt jó kapcsolatot, 1925-ös nyugdíjazásától kezdve élete végéig a keresztény miszticizmus tanulmányozásának szentelte idejét. Három képpel is szerepelt a *Ma*-számban a Max Berg vezetésével, többek között Hans Poelzig és Ludwig Moshamer közreműködésével 1911 és 1913 között megépített breslaui Centenárium Csarnok (Jahrhunderthalle), amely a breslaui kiállítási területen kapott helyet. A nagyszabású vasbeton kupolás modernista kiállítócsarnokot az 1913-ban, a napóleoni háborúk centenáriuma alkalmából megrendezett centenáriumi kiállítás (Jahrhun-

62 Bővebben lásd Ernst May 2012.

63 HIRSCHEL-PROTSCH 1925b.

64 1. Aquarell, 1925. 36. Tuschzeichnung. 43. Tuschzeichnung. 31. Bühnenkonstruktion „W. U. R.” 40. Bewegungsbühnenkonstruktion.

65 Bővebben lásd SCHMITT–WESP 2022.

66 Ezek közül több is megjelent a *Mában*. Üvegablaktervek: 11. Glasfenster. 12. Glasfenster. Csempetervek: 26. Kachelfüllung. 30.

Kachelfüllung II–III. Szobrászati dekoráció: 13. Skulpto-Relief.

67 27. Aquarell (Spruch des Angelus Silesius). 33. Konstruktion I. 3. Konstruktion II. 32. Plakat. 49. Plakat. 47. Bühnendekoration.

68 HIRSCHEL-PROTSCH 1925a.

69 42. Margarete Heidrich: Stikkereien. 46. Liese Thon: Stikkerei.

70 17. Adolf Rading: Säule. 20. Robert Bednorz: Hauszeichen (Plastik II.). 51. Kurt Bimler: Plastik.

dertausstellung) keretében avatták fel.⁷¹ A Jahrhunderthalle mellett Hirschel-Prottsch képeket közölt a Max Berg és Albert Kempter által 1920–1921-ben épített oswitzi temetőkapolnáról (Friedhofskapelle Oswitz, a belső dekorációt és az üvegablakokat Hans Leistikow készítette), a Süderoderre Ludwig Moshamer építőmérnök közreműködésével épített vízerőműről (Wasserkraftwerk an der Süderoder, 1921–1925), valamint egy Albert Kempterrel tervezett víztorony tervéről is.⁷² Berg munkásságát Hirschel-Prottsch nemcsak képeken keresztül mutatta be, hanem újraközölte Paul Heim építész Berget méltató írását, valamint Berg saját nyílt levelét, amelyben kiegészítette Heim gondolatait.⁷³

Berg mellett a breslaui modernista építészektől egyike meghatározó alakja Adolf Rading, aki 1919-től a Képző- és Iparművészeti Akadémia oktatója volt, építészként Berlinben és Breslauban is tevékenykedett.⁷⁴ 1922-ben épült fel a breslaui Oranienstraßen (ma ul. Wandy) modernista mintabérháztömbje, amelyről Kassák fotót is közölt a *Mában*.⁷⁵ A tömbház mellett Rading egyik villatervének három nézetből készített látványterve is bekerült a válogatásba.⁷⁶ Az építészeti fotókon és épületterveken túl a *Ma*-számban Rading egyik előadásának részlete is megjelent, amelyben az új építészet és a természet formáinak harmonikus összeegyeztetését javasolta a fiatalabb generáció tagjai számára.⁷⁷ Berg és Rading mellett – bár mindössze egy reprodukcióval, de – Ernst May is megjelent Hirschel-Prottsch válogatásában, aki a már említett elővárosi lakásépítési projekt vezetőjeként tevékenykedett, munkássága viszont kevésbé kapcsolódott az avantgárd irányzatokhoz.⁷⁸ Szintén a századfordulón indult generáció tagja volt Gebhardt Uttinger svájci építész, aki 1906-tól élt Breslauban, ahol az iparművészeti szakiskolában (Handwerker- und Kunstgewerbeschule) oktatott, és számos egyházi freskómegrendelést is kivitelezett. A *Mában* reprodukált

stabelwitzi (Stabłowice) vízerőművet Uttinger 1924-ben tervezte – a modernista épület ma is áll, de már nem funkcionál erőműként.⁷⁹ Fritz Behrendt Max Berg munkatársa volt, Münchenben tanult építész, aki az 1930-as évekig Breslauban volt aktív, és az első világháború után a Városbővítési Bizottságot (Stadterweiterungsamt) vezette. A *Mában* megjelent fotón Behrendt 1910–1912 között épített népiskolájának modernista lépcsőháza látható (egykor Brockauer Straße, ma ul. S. Świstackiego 12.).⁸⁰ Az utolsó, idősebb generációhoz kapcsolható építész Theo Effenberger, akitől Hirschel-Prottsch egy benzinkútállomást választott az anyagba.⁸¹ Effenberger az 1910-es évek elejétől Breslauban dolgozott, a modernista csoport tagja volt, és számos bérházépítési projektben részt vett – ezek közül Kassák később a *Dokumentumban* közölt reprodukciókat.⁸² Hirschel-Prottsch válogatásába beemelte a modernista ipari építészet korai példáját is, az 1880-ban átadott breslaui villamoskocsiszínt (Straßenbahndepot).⁸³

A fiatal, első világháború után indult építészek közül hatan kerültek be a válogatásba, főként látványterveikkel. Az egyetlen megépült alkotást Moritz Hadda készítette, aki a breslaui akadémián Adolf Poelzig tanítványa volt, és 1922-től dolgozott építészként. A *Ma*-szám első és hátsó borítóján reprodukált épületet 1922-ben készítette Wilhelm Ludwig Schlesingerrel közösen a Karlsruhei Életbiztosító (Karlsruher Lebensversicherung) irodájaként Breslauban, egy századfordulós lakóház kubista átalakításaként (homlokzata ma is látható, ul. St. Michael Bałucki 2.).⁸⁴ A többi fiatal építész Adolf Rading tanítványa volt az akadémián, és 1925 körül éppen megkezdték pályájukat. Albrecht Jäger az 1920-as években Ernst May mellett dolgozott a Schlesische Heimstätte projekten, a *Mában* egy villaterve jelent meg két nézetből.⁸⁵ Wilhelm Anderstől egy színház- és egy irodaépület-terv jelent meg, Hugo Leipzigtől az ulmi Münster modernista

71 4. Max Berg–Ludwig Mooshammer: Blick auf Messehalle; 24. Max Berg–Hans Poelzig: Ausstellungsgebäude, Jahrhunderthalle, Fliegeransicht. 34. Max Berg–Richard Konwiarz: Jahrhunderthalle, Innenaufnahme. Bővebben lásd ILKOSZ–STÖRTKUHL 2000; ILKOSZ 2006.

72 15. Max Berg–[Albert] Kempter: Grabkapelle, Osswitz. 22. Max Berg–[Ludwig] Mooshammer: Wasserkraftwerk „Süderer“. 25. Max Berg–Albert Kempter: Wasserturm, Modell.

73 HEIM 1925b. Korábban megjelent: HEIM 1925a. A *Künstler Schlesiens* antológiában Berg, Effenberger és Leistikow egy-egy reprodukciója is megjelent, amelyet később a *Mában* is felhasználáltak.

74 Bővebben lásd STÖRTKUHL 1992; BARNSTONE 2016.

75 23. Häuserblock, Oranienstraße (Vorderansicht). 50. Häuserblock, Oranienstraße (Vorderansicht).

76 21. Villa. 29. Villa (Vorderansicht). 37. Villa (Rückansicht).

77 RADING 1925. A szöveg kézírata fennmaradt Rading hagyatékában. Berlin, Akademie der Künste, Nachlass Rading, Itsz. Rad 93, 1. Idézi: BARNSTONE 2016. 151.

78 28. Ernst May: Einfamilienhaus.

79 19. Gebhardt Uttinger: Wasserkraftwerk Stabelwitz I. 45. Gebhardt Uttinger: Wasserkraftwerk Stabelwitz II.

80 14. Fritz Behrendt: Volksschule, Treppenhaus.

81 7. Theo Effenberger: Tankstelle. Bővebben lásd NIELSEN 1999.

82 *Dokumentum*, 1. 1927. május. 5. sz. 18. „Theo Effenberger Breslau: Häuserblock in Breslau – Házcsoport Breslauban”.

83 53. Georg Müller: Strassenbahnhof, Grüneiche.

84 2. Bankhaus. 10. Bankhaus, Kassenraum. Ezenfelül egy terv is megjelent tőle: 48. Skizze, 1925.

85 16. Albrecht Jäger: Villa (Vorderansicht). 35. Albrecht Jäger: Villa.

15. Theo Effenberger: Lakóház. Breslau, Westendstraße, 1914–1919

Fotográfia, papír, 167 × 225 mm. Rektó és verzó. Budapest, MNM KK PIM – Kassák Múzeum, ltsz. KM-F-86.548

épülettömbjének pályázatára készített látványterv, Helmuth Lubowskitól pedig egy vonatállomás terve.⁸⁶ Bár a *Ma*-számba egy üveges szekrény prototípusával került be, a szintén Rading-tanítvány Herbert Sprotte is építészként dolgozott a későbbiekben Breslauban.⁸⁷ Sprotte mellett Ernst Maytól is bekerült két iparművészeti tárgy a válogatásba: egy gyermekjáték mintapéldánya, valamint egy konyhai szekrény.⁸⁸ Az első és hátsó borítón pedig Hirschel-Prottsch szerepeltette Johannes Martens, a bunzlai Fachschule keramikus mestere által készített két kemence reprodukcióját is, amelyek minden bizonnyal a May által vezetett lakásépítési projekthez kapcsolódtak.⁸⁹

Kassák hagyatékában fennmaradt egy jelentősebb fényképgyűjtemény, amely a Hirschel-Prottschal való együttműködés eredményeként kerülhetett Kassákhoz (lásd a függelék).⁹⁰ Az összesen negyvenegy fénykép különböző méretű és technikájú, a képek hátoldalán többé-kevésbé pontosan feliratozva (15–23. kép). A fényképek a *Mában* és a *Dokumentumban* megjelent reprodukciókhoz hasonlóan vegyesen tartalmaznak építészeti terveket, megépült épületekről készített fotókat, festményeket, grafikákat, valamint iparművészeti tárgyakat is, de a folyóiratok anyagával szinte

semmilyen szinten nincsenek átfedésben. Egy felvétel a *Mában*, egy pedig a *Dokumentumban* jelent meg – ez utóbbi esetében a Kassák Múzeumban található fénykép hátoldalán látható Kassák kéziratos jelzése a klisékészítéshez. A fényképeken azonos kivitelű, vörös pecséttel nyomott, folyamatosan emelkedő sorszámozás található, amely alapján látszik, hogy a gyűjtemény egykor sokkal kiterjedtebb volt: a sorszámozás a Kassák Múzeum gyűjteményébe került anyagon 4 és 177 közötti tételeket tartalmaz szórványként, illetve három számozatlan felvételt. Az anyagban nem minden tétel szerzője azonosítható a feliratok hiányosságai miatt; az egyértelműen azonosítható művészek közül a *Ma* 1925. júniusi számában szerepelt Günter Hirschel-Prottsch és Hans Leistikow festőművészek, valamint Adolf Rading, Theo Effenberger és Moritz Hadda építészek. A *Mához* képest új szereplők a fényképgyűjteményben Adolf Henning építész, valamint Julius Haberfeld és Heinrich Tischler képzőművészek – mind a breslaui Képző- és Iparművészeti Akadémia frissen végzett hallgatói. A fényképeken látható építészeti projektek és műalkotások között számos 1926–1927-re datált a feliratozás alapján, így tehát feltételezhető, hogy ezt a fotóanyagot Kassák a *Dokumentum* folyóirat Hirschel-Prottsch közreműködésével

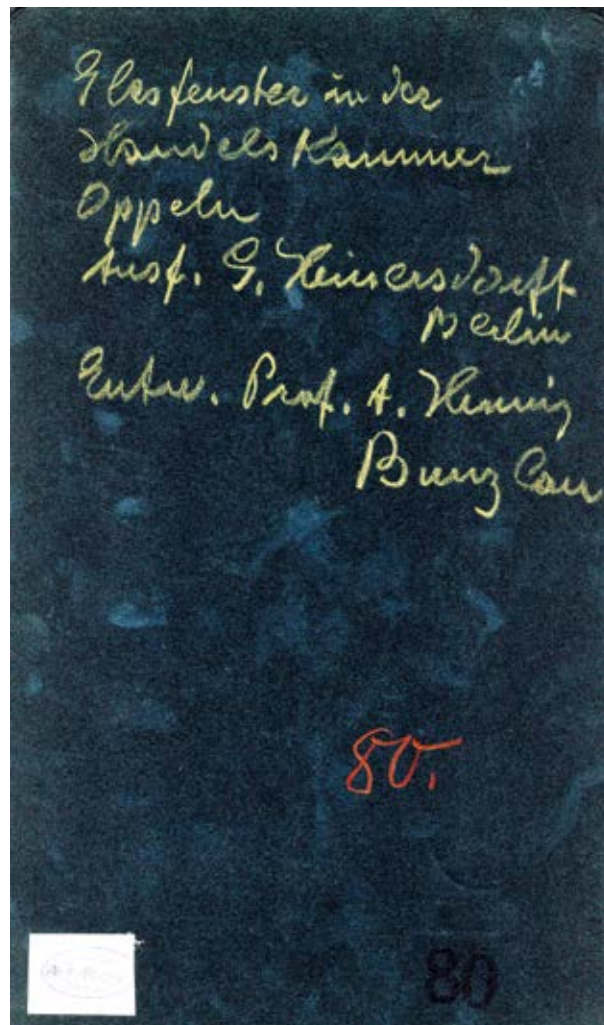
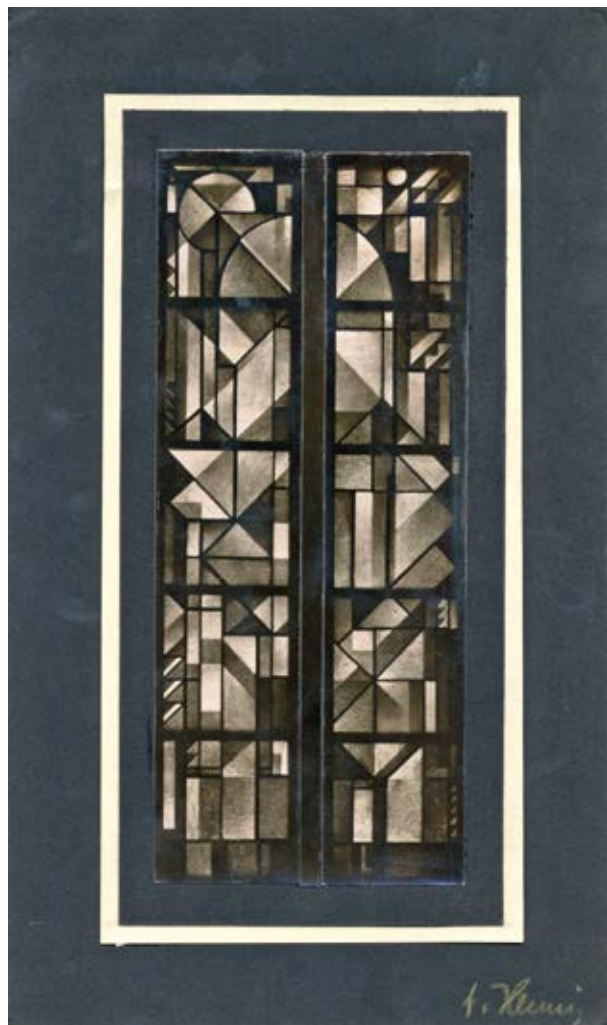
86 38. Wilhelm Anders: Doppeltheater. 41. Wilhelm Anders: Doppeltheater. 44. Wilhem Anders: Geschäftshaus. 39. Hugo Leipziger: Wettbewerb, Ulmer-Münster-Umbauung. 52. Hellmuth Lubowski: Bahnhofgebäude.

87 18. Herbert Sprotte: Glasschrank.

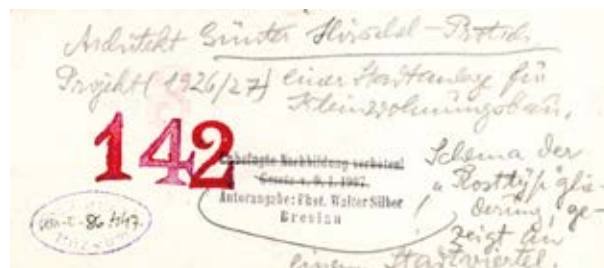
88 6. Ernst May: Spielzeug. 9. Ernst May: Spulschrank.

89 5. Johannes Martens: Ofen. 8. Johannes Martens: Ofen.

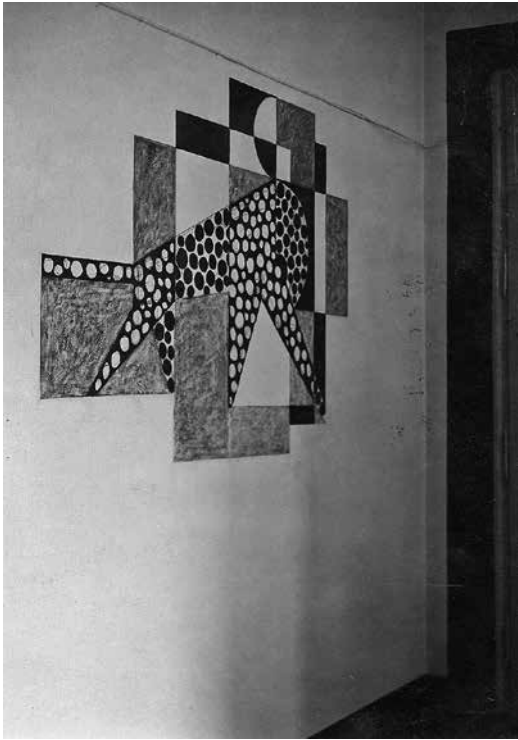
90 A fényképek jegyzékét Csaplár Ferenc közölte először a Kassák Múzeumban 2004-ben megrendezett *Európai műtárgyfotók Kassák Lajos hagyatékából* című kiállítás katalógusában, reprodukciók nélkül. Jelen tanulmány függelékében ennek a listának a frissített, pontosított változatát adom közre.

16. Adolf Hennig: Üveglak az oppelni kereskedelmi kamara épületében, 1926?
Fotográfia, papír, 175 × 74 mm. Rektó és verzó. Budapest, MNM KK PIM – Kassák Múzeum, ltsz. KM-F-86.546

17. Günter Hirschel-Protz: Lakótelep terve, 1926–1927
Fotográfia, papír, 50 × 115 mm. Rektó és verzó. Budapest, MNM KK PIM – Kassák Múzeum, ltsz. KM-F-86.447

18. Hans Leistikow: Absztrakt falkép, dátum nélkül
Fotográfia, papír, 120 × 90 mm
Budapest, MNM KK PIM – Kassák Múzeum, ltsz. KM-F-86.456

19. Günter Hirschel-Prottsch: Zsúrkocsi, 1927
Fotográfia, papír, 166 × 124 mm
Budapest, MNM KK PIM – Kassák Múzeum, ltsz. KM-F-86.449

20. Ismeretlen építész: Modernista irodaház-komplexum látványrajza, dátum nélkül
Fotográfia, papír, 82 × 170 mm
Budapest, MNM KK PIM – Kassák Múzeum, ltsz. KM-F-86.443

szerkesztett 1927. májusi számának előkészítéséhez kapta a breslaui művésztől, illetve hogy a *Dokumentumban* megjelent fényképek nyomdai kliséit legalább részben Kassák készítette Budapesten, a gyűjteményből hiányzó fényképek alapján.

„Nem lehet művészetet csinálni azért,
hogy lakjanak benne”: az új művészet helye
az új társadalomban

A *Ma* kilencedik, 1923. ősz és 1924. nyár között kiadott évfolyamában Kassák egy új (rész)programot hirdetett, amely a konstruktív művészet társadalmi hasznosíthatóságának kérdését járta körül. Az 1923. szeptemberi szám bevezetőjeként írt, *Vissza a kaptafához* című esszéjében pontosan megfogalmazta célját: véleménye szerint a konstruktivista művészeti csoportok túlságosan közel kerültek ahhoz, hogy ténylegesen a kritikusok által megfogalmazott „gépromantika” áldozataivá váljanak. Kassák véleménye szerint „amennyire nem lehet előre megszabott célja a művészi munkálkodásnak, hogy politikai agitációt fejtsen ki, ugyanúgy nem lehet művészetet csinálni azért, hogy lakjanak benne”.⁹¹ Álláspontja szerint a művészeknek meg kell találniuk a teremtő/termelő munkájuk és a társadalmi hasznosság megteremtése közötti egyensúlyt. „Hogy az új művészet konstruktív és architektonikus voltát társadalmilag, hogyan lehet, sőt kell értékesíteni – az elsődlegesen már nem a művésznek, mint alkotónak a problémája – írta. – Ez a munka már politikai (esetleg művészetpolitikai) jellegű, kisajátító; ezt a kisajátító munkát azonban már nem föltétlenül a művésznek magának kell elvégeznie, mert hiszen ő, mint termelő már a társadalommal szemben is leróta elsődleges emberi kötelességét.”⁹² Innen nézve válik érthetővé a Kassák által a *Ma* ezen számának borítójára készített tipográfiai kompozíció felirata: „Teremteni és szervezni és kisajátítani” (24. kép).⁹³ Kassák tehát a három kifejezéshez három különböző csoportot rendelt: a teremtő alkotómunka a művészek feladata, a szervezés a munkástársadalomé, a kisajátítás (vagy másképp fogalmazva: hasznosítás) pedig a (kommunista) politikusoké. Kassák gondolatmenete némiképp nyakatekerten adott tehát választ a főként

21. Ismeretlen építész: Modernista magasház makettje, dátum nélkül
Fotográfia, papír, 120 × 78 mm
Budapest, MNM KK PIM – Kassák Múzeum, ltsz. KM-F-86.441

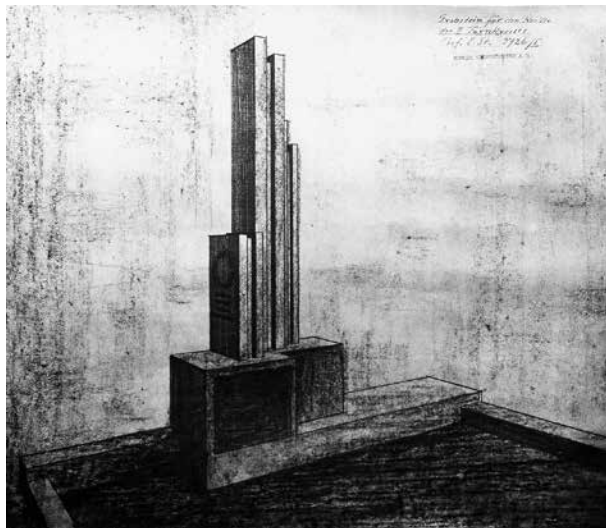
elkötelezett baloldali kritikusai felől érkező *l'art pour l'art* vádakra: a művészet feladata az, hogy önmagát adja, teremtsen (alkossa) meg; a társadalmi hasznosítás pedig egy későbbi „kisajátító” munka eredményeként jön létre, tehát nem immanens része sem a műalkotásnak, sem pedig az alkotói folyamatnak. Erről írt a Barta-csoport felől érkező támadások apropóján 1923 tavaszán Déry Tibornak is Kassák:

„Abban, hogy [a *Ma*] nem elégé harcos, nincs igaza – csak máma más a harcmódorunk, mint tegnap volt. És az épen a mi érzékenységünket és értelmességünket bizo-

91 KASSÁK 1923. 2.

92 Uo.

93 Kassák Lajos: Teremteni és szervezni és kisajátítani. *Ma*, 9. 1923. szeptember 15. 1. sz. Címoldal.

22. Heinrich Tischler: A háborús veteránok síremlékterve, 1927
Fotográfia, papír, 120 × 137 mm
Budapest, MNM KK PIM – Kassák Múzeum, ltsz. KM-F-86.463

nyítja, azokkal szemben, akik ma is a tegnapot verklizik és furulyázzák. Hidggye el kedves Déry Tibor a frázis akkor is frázis marad ha vörös. S ha egy szerkesztőnek van 16 oldalnyi papirosa rendezzen rá kiállítást, dokumentumokat, vonultasson föl a maga és társai produktumaiból. Mert ma, amikor nem állhatunk ki a barrikádokra és jelszavakkal nem doppingolhatjuk tette a tömeget csak egyetlen harci megnyilvánulásunk lehet – teremteni magunkat és magunkból minden más természetű és világfelfogásu ember termelésével szemben. Szóval tényekkel és tárgyakkal szembe tényeket és tárgyakat. Ezzel dokumentálni tudjuk, hogy többek vagyunk elődeinknél. [...] Dolgozni hát, produkálni, produkálni komoly és mennél később dolgokat. Mert, ahogyan az élet valamely területén, a művészetben is azon mulik minden, ki mire képes. Hogy a másik valamit rosszul csinál az engem még nem igazol. És a MA szempontja produktumaival igazolni önmagát a mások [...] ígéreteivel szemben.”⁹⁴

Kassák gondolatmenetében fontos szempont, hogy a művészeti termelés alapelemeként, eredőjeként és végcéljaként az „Embert” nevezte meg, ilyen értelemben pedig elfordult a túlzottan technooptimista és fejlődéscentrikus konstruktivista tendenciáktól. Kassák állás-

23. Max Berg: A breslauer Jahrhunderthalle promenádja, 1913
Fotográfia, papír, 165×227 mm
Budapest, MNM KK PIM – Kassák Múzeum, ltsz. KM-F-86.550

pontjának illusztrálásához egy Trockij-szöveget is talált, amelyet a bécsi Kommunisták Magyarországi Pártjában is aktív Sándor Pál fordításában közölt az 1924. februári *Ma*-számban. Trockij írása nagyjából arra az összefüggésre mutatott rá, amelyet Kassák is hangsúlyozott: a felülről irányított proletárkultúra helyett organikus alakuló kell, és az egyes szakágak (a tudomány és technika mellett az irodalmat és a művészetet is ideértve) speciális tudását felhasználva kell megteremteni az új szovjet állam kultúráját.⁹⁵ Trockij újabb szövegeinek német kiadása ekkor, 1924 elején jelent meg Bécsben,⁹⁶ Kassák pedig az 1924. márciusban, a Tanácsköztársaság kikiáltásának ötödik évfordulója alkalmából írt *Álláspont: tények és lehetőségek* című esszéjében is Trockijra hivatkozott annak alátámasztása érdekében, hogy a proletárforradalom sikerének alapja a munkásosztály kulturális átformálása, hiszen „a forradalom szubjektív feltételeit az emberek énje, egyéni igényessége, emberi és osztályöntudata határozza meg”.⁹⁷ Kassák álláspontja alapján a kommunista mozgalom aktuális feladata elsődlegesen a munkásság ideológiai-kulturális átformálása, oktatással, valamint az „emberibb voltunkat dokumentáló szellemi produktumok” létrehozásával.

Az 1923. szeptemberi *Ma*-számban Kassák az irodalmi anyag mellett különös figyelmet fordított arra, hogy a bevezetőben felvetett kérdéseket elméleti szövegekkel is

94 Kassák Lajos levele Déry Tibornak, [Bécsből Berlinbe], [1923. február közepe]. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűjteményi Központ Petőfi Irodalmi Múzeum, Kézirattár, ltsz. n. Közli: BOTKA 2006. 255–257.

95 TROCKIJ 1924b.

96 TROCKIJ 1924a.

97 KASSÁK 1924b. Bővebben lásd DOBÓ 2024; KOSZTOLÁNCZY 2024.

illusztrálja, alátámassza. Erre szolgáltak Van Doesburg, Walden és Coudenhove-Kalergi – fentebb már bemutatott – írásai a művészet és technika kapcsolatáról az 1923. szeptemberi számban, valamint a berlini Technische Universität professzora, Georg von Hanffstengel írása a technika jelentőségéről a középiskolai oktatásban az 1923. novemberi számban.⁹⁸ Hanffstengel egyetemi munkája mellett a tudománynépszerűsítésben is jelentős szerepet vállalt: először 1920-ban megjelent népszerű tudományos munkája (*Technisches Denken und Schaffen. Eine leichtverständliche Einführung in die Technik*) az 1920-as évek közepére már több kiadást megélt. A tanulmány feltehetően egy német oktatási szaklapban jelent meg – fordítója a közelebből nem ismert Ruttkai (vagy Ruttkay) Mór gépészmérnök volt. Kassák a szöveghez két illusztrációt is kapcsolt: egy modern rádió-állomás távlati rajzát „holland” felirattal, valamint egy hajóépítést ábrázoló fényképet, „Klisé Teknisj Tidskrift” aláírással. A rádióállomás az olasz futurista építész Mario Chiattone terve, amelyet Theo van Doesburg közölt az 1921-ben megjelent *Classique, Baroque, Moderne* című kötetében,⁹⁹ a hajóról készült fénykép pedig ténylegesen a svéd mérnöki szaklapban jelent meg korábban, 1923 nyarán.¹⁰⁰ Szintén az oktatás átalakításához kapcsolódó kérdéseket tematizálta Otto Rühle drezdai kommunista politikus először 1912-ben, majd 1923-ban átdolgozott formában megjelent, *Grundfragen der Erziehung* (Az oktatás alapkérdései) című pamfletjének kivonatolt fordítása.¹⁰¹ Az oktatás kérdését bővítette tovább a dr. Lukács Hugó – bécsi emigrációban élő baloldali orvos, Ady Endre egykori kezelőorvosa – által írt szöveg az új gyermekjátékokról. Lukács szövege arra vonatkozott, hogy a modern korban megjelentek a gyermekeket a gépek használatára, működésére megtanító, hasznos oktató játékok, amelyek hozzájárulhatnak ahhoz, hogy felnőtteként sikeresebbek lehessenek a gépekkel folytatott munkájukban.¹⁰² A szöveghez egy frissen megjelent Matador-játék rajza került a *Mába*, amellyel egy gépkocsikban található kiegyenlítőmű működő makettjét lehetett megépíteni építőközből.¹⁰³

Az 1923. szeptemberi számban jelent meg két írás, amelyek elsőként hozták be Kassák folyóiratába a test-

24. Címoldal Kassák Lajos tipográfiájával

Ma, 9. 1923. szeptember 15. 1. sz.

Budapest, MNM KK PIM – Kassák Múzeum, ltsz. KM-1680

nevelés és a modern oktatási módszerek kérdéskörét. Hermann Harless reformpedagógus és Jarmila Kröschlová táncművész és -tanár egyaránt az Émile Jaques-Dalcroze svájci zeneszerző és reformpedagógus által az első világháború előtt, Drezda külvárosában (Hellerau) alapított ritmikus gimnasztikai iskola (Schule Hellerau für Rhythmus, Musik und Körperbildung) oktatói közé tartoztak 1922–1923-ban, írásaik, amelyeket Kassák lefordított, pedig az iskola által kiadott *Hellerauer Blätter für Rhythmus und Erziehung* című időszak kiadványban jelentek meg.¹⁰⁴ Kassák legkésőbb 1922 tavaszától kezdve érdeklődött a modern ritmikus gimnasztika és tánc iránt, a *Ma* bécsi előadóestjein felléptek modern táncosok (Claire Bauroff, Mura Ziperowitsch, Gertrud Kraus), valamint Kassák nevelt lánya, Nagy Etel 1926-tól kezdve Kaczér Dina pozsonyi ritmikus gimnasztikai iskolájában tanult. A helleraui iskola a gimnasztikai oktatás és a reformpedagógia ismert és elismert intézménye volt,

98 HANFFSTENGEL 1923.

99 VAN DOESBURG 1921. VIII. kép, „Chiattone, Station pour T. S. F.”.

100 *Teknisk Tidskrift*, 53. 1923. augusztus 18. 5. sz. 54., „S/s »Sydland: s» förskepp under byggnad vid Eriksbergs mek. verkstad.”

101 RÜHLE 1924. Forrása: RÜHLE 1923. Rühle munkásságáról lásd STECK-LINA 2002.

102 LUKÁCS 1924.

103 Matador Differentialgetriebe, 1924. Lásd Korbuly Matador Physikkasten. Hirdetés. Bécs, 1924. URL https://www.murinsel.at/matador/Museum/Preislisten/Matador_Werbung_Physikkasten_1924.pdf (letöltve 2025. 01. 31.).

104 HARLESS 1923b. Forrása: HARLESS 1923a. KRÖSCHLOVÁ 1923. Az írás forrása feltehetően szintén a *Hellerauer Blätter für Rhythmus und Erziehung*.

így Kassák több irányból is értesülhetett létezéséről.¹⁰⁵ Elképzelhető, hogy az 1922-ben Bécsben élő Claire Bauroff ismertette meg Kassákot a Dalcroze-tanítványok iskolájával, főleg, hogy ő maga is írt egy tanulmányt a *Mába a modern táncról*.¹⁰⁶

Bauroff és Kassák egészen biztosan kapcsolatban álltak, mivel a táncos részt vett a *Ma* negyedik bécsi előadóján a Konzerthaus kistermében (1922. május 28.).¹⁰⁷ Az estről egyedül Németh Andor írt rövid beszámolót a *Bécsi Magyar Ujság*ban, ő pedig – néhány elitélő gondolat mellett – egyedül Claire Bauroff táncát méltatta: „a mimika művésze. A felszabadult test mozgását ünnepli. A magára ébredt test kifejező eszközeit mutatja be. [...] A zene kötött ritmikájától felszabadult táncot. Szavakkal körülírhatatlan idegállapotok vizuális megjelenését táncolja le... csak megközelítőleg érezhető, csodálatos tranceokat, kárhozatokat. Üdvösségeket”.¹⁰⁸ Claire Bauroff Rudolf Bode müncheni iskolájában tanult, és Bécsben 1919-től kezdve vett részt önálló és csoportos modern táncelőadásokon (Konzerthaus, Sezession, Ronacher). 1921-ben Zichy István grófhhoz ment feleségül, aki 1924-ben meghalt.¹⁰⁹ A Trude Fleischmann fotográfus által róla készített aktképek (mozdulattanulmányok) miatt Bauroffot a „meztelen táncosnőként” (Nackttän-

zerin) emlegette a bécsi sajtó – noha előadásain soha nem lépett fel meztelenül –, és többször is cenzúrázták előadásait.¹¹⁰ Bauroff az 1920-as évek első felében rendszeresen fellépett Budapesten is: 1920. márciusban a Belvárosi Színházban,¹¹¹ 1923. áprilisban a Renaissance Színházban,¹¹² 1924. május végén az Apolló Színházban,¹¹³ az év novemberében pedig ismét a Renaissance Színházban mutatta be táncestjét.¹¹⁴ A *Bécsi Magyar Ujság* rövidhíre alapján az 1923. áprilisi előadás esetében a rendőrség megtiltotta Bauroff meztelen táncdarabjainak bemutatását.¹¹⁵ 1920 tavaszán Fejős Pál rendezésében, Bauroff főszereplésével készített *Pán* című filmet a budapesti Mobile-filmgyár. A görög mitológiai időkből és a korabeli New Yorkban játszódó film történetét Bauroff táncelőadásai ihlették.¹¹⁶ Nem tudjuk, hogy Kassákkal hogyan került kapcsolatba, ugyanakkor már 1922. februárban magyar nyelvű cikke jelent meg a táncművészetről a *Panoráma* című emigráns magyar magazinban.¹¹⁷

Kassák 1924-ben – a párizsi olimpia kapcsán – írt arról a kérdésről, hogy a modern sport individualisztikus versengésével szemben a szocialista mozgalom számára is fontos szempontokkal szolgálhat a tömegsport organizációs és pszichológiai ereje.¹¹⁸ A modern tánc és zene

105 A Hellerau-iskoláról bővebben lásd HIRMKE-TOTH 2009; FLEISCHLE-BRAUN 2020.

106 BAUROFF 1924.

107 N. N.: Május 28-án lesz a Ma művészestélye. *Ma*, 7. 1922. május 1. 5–6. sz. 6. N. N.: A Ma negyedik bécsi művészestélye. *Bécsi Magyar Ujság*, 4. 1922. május 14. 112. sz. 7. A részletes program – a *Bécsi Magyar Ujság* híradásai alapján – a következőképp alakult: a bevezetőt Mácza János tartotta, ezt követően Simon Jolán szavalta Kassák újabb verseit. Ezt követte a német nyelvű egység: Josef Kalmer németül ismertette a *Ma* mozgalmát, és saját fordításait olvasta fel Kassák és Barta versei közül. A szünet előtt került sor Claire Bauroff modern táncelőadására: a táncművész az Op. 1., 2. és 3. tánckompozíciókat adta elő, és „néhány szóval ismertette az új táncátörkvéseit”. A második részben Hans Wawerka Schönberg- és Bartók-darabokat adott elő zongorán, Barta Sándor újabb írásaiból olvasott fel, Klein Imre Enders Ervin, Forbát Imre, Kudlák Lajos, Remenyik Zsigmond, Reiter Róbert és Újvári Erzsi verseiből olvasott fel, Simon Jolán pedig előadta a Maori-verset, „a legtisztább érzéskompozíciót”. Az est zárásaként Wawerka Paul A. Pisk fiatal osztrák zeneszerző két zongoradarabját játszotta. A *Bécsi Magyar Ujság* beharangozója alapján Kassákék eredetileg Dora Merten szoprán-énekesnőt is terveztek bevonni az est programjába, aki Anton Webern-, Horovitz- és Pisk-dalokat énekelt volna németül, azonban ez a programot a végleges programtervezetben már nem szerepelt. N. N.: A Ma művészestélye. *Bécsi Magyar Ujság*, 4. 1922. május 18. 115. sz. 6; 1922. május 28. 124. sz. 6.

108 NÉMETH 1922.

109 „Bécsből jöttem Budapestre. Már voltam itt két évvel ezelőtt, szeretem a magyar fővárost és tulajdonképpen magyar állampolgár vagyok. A férjem, aki néhány hónappal ezelőtt meghalt, magyar volt: Zichy gróf. Igaz, én egy szót sem tudok magyarul.” DEMETER 1924. 9.

110 *Alles tanzt* 2019. 332. Trude Fleischmann bécsi fényképész Bauroffról készített aktsorozatának egyik képe megjelent a kolozsvári *Genius* című modernista folyóirat első számában is (1. 1924. január. 1. sz. Képtábla a 32. oldal után). A „meztelen táncosnő” sajtófogadtatásához lásd a konzervatív budapesti *Nemzeti Újság* beszámolóját 1923. áprilisi budapesti táncestjéről: „A Renaissance Színházban tegnap este Claire Bauroff táncolt. Ennek a lánynak véleménye van a világról és a világot mozgató nagy eszmékről, gondolatokról és ezt a véleményét táncával tudomásunkra is tudja adni. Ilyen értelemben és ilyen magaslaton válik igazi művészetté a tánc. Claire Bauroff a tánc egyik legkiválóbb művésze. Nem hagyhatjuk azonban szó nélkül »túláságosan dekoltált toalettjeit«. A ruhátlanság még nem művészet és ha valaki igazán művész, a ruhátlanság nem teszi sem nagyobbá, sem jobbá, még csak érdekesebbé sem. Csodáljuk, hogy Claire Bauroff, aki pedig igazi művész, ezt nem tudja.” *Nemzeti Újság*, 5. 1923. április 8. 79. sz. 8.

111 N. N.: Claire Bauroff bucsufellépte. *Pesti Hirlap*, 42. 1920. március 3. 54. sz. 4; Tánczmatiné. *Az Ujság*, 18. 1920. március 9. 59. sz. 7.

112 N. N.: Rendkívüli érdeklődés... *Budapesti Hirlap*, 43. 1923. március 27. 70. sz. 6.

113 N. N.: Claire Bauroff, a világhírű táncművésznő Budapesten. 8 *Órai Újság*, 10. 1924. május 20. 96. sz. 9.

114 N. N.: Claire Bauroff Budapestre jön. *Budapesti Hirlap*, 44. 1924. november 9. 238. sz. 9.

115 N. N.: Betiltották Budapesten Bauroff egyes táncait. *Bécsi Magyar Ujság*, 5. 1923. április 11. 84. sz. 6.

116 N. N.: Claire Bauroff filmet írt... *Színházi Élet*, 9. 1920. május 2. 18. sz. 26. Bővebben lásd BALOGH 2004.

117 BAUROFF 1922.

118 KASSÁK 1924c. Az íráshoz Kassák egy vízbe ugró úszókról készített sajtófotót mellékel, ami feltehetően a párizsi olimpián készült.

tematikáját bővítette az 1924. februári számba a *Der Querschnitt* alapján lefordított szöveg a jazzről. A szöveg szerzője, a később szélsőjobboldali publicistaként ismertté vált Jacques Benoist-Méchin elismerően nyilatkozott az amerikai eredetű zenei stílusról, kiemelve a jazz kollektív jellegét. A szöveg fókuszában Kiki de Montparnasse (Alice Prin) modell és énekesnő állt, aki az 1920-as évek elején a tradicionális francia dalok jazzes feldolgozásával került a párizsi avantgárd művészeti körök középpontjába.¹¹⁹

Összefoglalás

Kassák és munkatársai számára a modern építészet, urbanisztika, valamint tágabban véve az építészet társadalmi és politikai vetületei a bécsi emigráció időszakának második felében váltak egyre fontosabb kérdésekké. A *Ma* folyóirat, amely az 1923-at megelőző évfolyamaiban szinte egyáltalán nem foglalkozott az építészettel, az 1923 és 1925 között megjelent számaiban egyre nagyobb teret engedett a modern, elsődlegesen német építészeti eredmények, tervek és elméletek bemutatásának; a lap utolsó megjelent számát pedig Kassák szinte teljes egészében a modern breslaui építészek bemutatásának szentelte. Kassák számára az 1920-as és 1930-as években Budapesten

kiadott folyóirataiban (*Dokumentum*, *Munka*) továbbra is fontos kérdéskör maradt az építészet, elsődlegesen annak társadalompolitikai vetülete. Tanulmányomban ennek az érdeklődésnek a forrásait, valamint első megjelenéseit elemeztem a *Ma* folyóirat emigrációban megjelent számaiban, kifejezetten a nemzetközi kapcsolatrendszerek, valamint a feltárt írott és vizuális források segítségével. Célom az volt, hogy áttekintsem Kassák nemzetközi kapcsolatait és forrásait, amelyek között a Molnár Farkas közvetítésével megismert weimari Bauhaus elvei mellett a berlini kortárs építészeti elméleti diskurzus, a bécsi közegben megismert elképzelések, valamint a Bauhaustól független korabeli közép-európai gondolatok is megjelentek. Kiterjedt és Kassák hagyatékában intakt módon rendelkezésre álló forrásanyag hiányában a fentiekben vázolt gondolatmenetet elsődlegesen a *Ma* közleményeinek pontos elemzésére, a magyar fordításban közreadott szövegek első megjelenési helyének felkutatására, a reprodukciók forrásainak azonosítására alapozhattam. A *Ma* folyóirat tartalmának kontextualizáló és kultúrtörténeti megközelítésű elemzése egyrészt hozzájárult a lapban megjelent építészeti tematikájú szövegek és reprodukciók pontosabb értelmezéséhez, másrészt pedig Kassák 1923 és 1925 között keletkezett művészeti írásainak egyes állításai is megtalálták a helyüket a korabeli (elsődlegesen nemzetközi) építészet- és művészetelméleti diskurzusban.

119 BENOIST-MÉCHIN 1924. Forrása: BENOIST-MÉCHIN 1923.

Függelék

A modern sziléziai építészcsoporthat

fényképgyűjteménye Kassák Lajos hagyatékában

1. Hans Leistikow: [Absztrakt festmény]. Hátoldalon jelezve: „4”. 68 × 97 mm. KM-F-86.455.
2. Adolf Rading: Irodaépület-terv látványrajza. Wettbewerbsprojekt Börsenhof Königsberg, 1923. Hátoldalon jelezve: „17 / Prf. Adolf Rading, Wettbewerbsprojekt Börsenhof Königsberg 1923”. 86 × 157 mm. KM-F-86.445.
3. Ismeretlen: Modernista magasház makettje. Hátoldalon jelezve: „19”. Fényképész bélyegzője (Heinrich Klette, Breslau). 120 × 78 mm. KM-F-86.441.
4. Theo Effenberger: Lakóház. Breslau, Westendstraße, 1914–1919. Hátoldalon jelezve: „25 / Pfeffer, Pringsheim & Co. / Westendstr[asse] / Architekt B[und] D[eutscher] A[rchitekten] Theo Effenberger”. Kassák méretezése a kliséhez (magassága: 13,5 cm). Fényképész pecsétje (Heinrich Klette, Breslau). 167 × 225 mm. KM-F-86.548. Megjelent: *Dokumentum*, 1. 1927. május. 5. sz. 18, „Theo Effenberger Breslau: Häuserblock in Breslau – Házcsoporth Breslauban”.
5. Julius Habermeld: [Kubista csendélet], 1923–1924. Hátoldalon jelezve: „36 / Julius Habermeld 1923/24”. 163 × 119 mm. KM-F-86.446.
6. Ismeretlen: Modernista városi lakóház, Breslau. Hátoldalon jelezve: „50”. 112 × 83 mm. KM-F-86.440.
7. Ismeretlen: Lépcsőház absztrakt faldekorációval. Hátoldalon jelezve: „53”. 170 × 152 mm. KM-F-86.437.
8. Julius Habermeld: [Színpadi jelenet], [1921?]. Hátoldalon jelezve: „54”. 116 × 122 mm. KM-F-86.436.
9. Max Berg: A breslaui Jahrhunderthalle promenádja, 1913. Hátoldalon jelezve: „63 / [Max Berg]”. Fényképész pecsétje (Heinrich Klette, Breslau). 151 × 225 mm. KM-F-86.549.
10. Max Berg: A breslaui Jahrhunderthalle promenádja, 1913. Hátoldalon jelezve: „64 / [Max Berg]”. Fényképész pecsétje (Heinrich Klette, Breslau). 165 × 227 mm. KM-F-86.550. Megjelent: *Ma*, 10. 1925. június 15. 3–4. sz. 4. kép.
11. Ismeretlen: [Festmény. Három alak asztalnál, kenyér]. Hátoldalon jelezve: „71”. 138 × 89 mm. KM-F-86.434.
12. Adolf Hennig: Üvegablak az oppelni kereskedelmi kamara épületében, [1926?]. Hátoldalon jelezve: „80 / Glasfenster in der Handelskammer Oppeln Ausf[ührung] G[ottfried] Heinersdorff Berlin Entw[urf] Prof. A[dolf] Hennig Breslau”. 175 × 74 mm. KM-F-86.546.
13. Adolf Hennig: Üvegablak, 1923. Hátoldalon jelezve: „81”. 166 × 118 mm. KM-F-86.547. Bővebben lásd: Ristow 1999.
14. Ismeretlen: A Realgymnasium Ratibor alaprajza, 1927. Pályázati anyag, Blatt 3. Hátoldalon jelezve: „83”. 64 × 87 mm. KM-F-86.451.
15. Ismeretlen: A Realgymnasium Ratibor homlokzati tervrajza, 1927. Pályázati anyag, Blatt 7. Hátoldalon jelezve: „84”. 41 × 87 mm. KM-F-86.452.
16. Ismeretlen: A Realgymnasium Ratibor homlokzati tervrajza, 1927. Pályázati anyag, Blatt 6. Hátoldalon jelezve: „85”. 53 × 107 mm. KM-F-86.453.
17. Ismeretlen: A Realgymnasium Ratibor homlokzati tervrajza, 1927. Pályázati anyag, Blatt 10. Hátoldalon jelezve: „86”. 44 × 89 mm. KM-F-86.454.
18. Ismeretlen: Kiállítási pavilon. H. Hennig Liköre Breslau. Hátoldalon jelezve: „91(?)”. Fényképész pecsétje (Foto Heimkunst Breslau). 248 × 169 mm. KM-F-86.543.
19. Ismeretlen: Épületterv. [Az oppelni kereskedelmi kamara, 1926?]. Hátoldalon jelezve: „99 / [...] Oppeln”. 90 × 93 mm. KM-F-86.545.
20. Ismeretlen: Épületterv. [Az oppelni kereskedelmi kamara, 1926?]. Hátoldalon jelezve: „100 / [...] Oppeln”. 248 × 169 mm. KM-F-86.544.
21. Moritz Hadda: Vitrin, 1926. Hátoldalon jelezve: „127 / Vitrine (1926) Architekt Moritz Hadda, Breslau”. 123 × 67 mm. KM-F-86.444.
22. Günter Hirschel-Prottsch: Zsúrkocsi, 1927. Hátoldalon jelezve: „134 / Teetisch (1927) Architekt Günter Hirschel-Prottsch”. Fényképész bélyegzője (Walter Silber Breslau). 166 × 124 mm. KM-F-86.449.

23. Günter Hirschel-Prottsch: Kanapé, 1926. Hátoldalon jelezve: „136 / Architekt Günter Hirschel-Prottsch, Herrenzimmer (1926)”. Fényképész bélyegzője (Heinrich Klette, Breslau). 166 × 200 mm. KM-F-86.450.
24. Günter Hirschel-Prottsch: Lakótelep terve, 1926–1927. Hátoldalon jelezve: „140 / Architekt Günter Hirschel-Prottsch, Projekt (1926/27) einer Stadtanlage für Kleinwohnungsbau. Städtebauliche Gliederung der Anlage”. Fényképész bélyegzője (Walter Silber Breslau). 78 × 108 mm. KM-F-86.448.
25. Günter Hirschel-Prottsch: Lakótelep terve, 1926–1927. Hátoldalon jelezve: „142 / Architekt Günter Hirschel-Prottsch, Projekt (1926/27) einer Stadtanlage für Kleinwohnungsbau. Schema der »Rosttyp« gliederung, gezeigt an einem Stadtviertel”. Fényképész bélyegzője (Walter Silber Breslau). 50 × 115 mm. KM-F-86.447.
26. Hans Leistikow: [Absztrakt falkép]. Hátoldalon jelezve: „148 / H. Leistikow”. 120 × 90 mm. KM-F-86.456.
27. [Hans Leistikow?]: [Absztrakt festmény]. Hátoldalon jelezve: „149”. 87 × 112 mm. KM-F-86.433.
28. [Hans Leistikow?]: [Absztrakt freskóterv „Ausgang” és „2 Parkett” feliratokkal]. Hátoldalon jelezve: „152”. 80 × 160 mm. KM-F-86.435.
29. Heinrich Tischler: Üzletház terve, 1926. Hátoldalon jelezve: „167 / Geschäftshaus 1926 Heinrich Tischler Breslau”. 118 × 156 mm. KM-F-86.457.
30. Heinrich Tischler: Üzletház terve, 1927. Hátoldalon jelezve: „168 / Geschäftshaus 1927 Heinrich Tischler Breslau”. 123 × 167 mm. KM-F-86.458.
31. Heinrich Tischler: Üzletház terve, 1926. Hátoldalon jelezve: „169 / Geschäftshaus 1926 Heinrich Tischler Breslau”. 158 × 115 mm. KM-F-86.459.
32. Heinrich Tischler: Szálloda terve, 1926. Hátoldalon jelezve: „170 / Hôtel am [...] 1926 Heinrich Tischler Breslau”. 122 × 153 mm. KM-F-86.460.
33. Heinrich Tischler: Munkásszállások terve. Gutshof, Breslau. Hátoldalon jelezve: „171 / Heinrich Tischler Breslau Gutshof (Arbeiterhäuser)”. 58 × 170 mm. KM-F-86.461.
34. Heinrich Tischler: Színház terve, 1927. Hátoldalon jelezve: „172 / Theater Bühnenhaus 1927 Heinrich Tischler Breslau”. 107 × 164 mm. KM-F-86.462.
35. Heinrich Tischler: A háborús veteránok síremlékterve, 1927. Előoldalon jelezve: „Grabstein für den Kr[iegs]-V[e]t[e]r[anen] / des II. Tornkreises / Prof. E. St. 3726/I. / Schles[ische] Steinindustrie A.-G.” Hátoldalon jelezve: „174 / Grabstein für einen [...] 1927 Heinrich Tischler Breslau”. 120 × 137 mm. KM-F-86.463.
36. Heinrich Tischler: Akvarell [Expresszionista erdő-részlet], 1926. Hátoldalon jelezve: „175 / Aqua-rell 1926 Heinrich Tischler Breslau”. 110 × 160 mm. KM-F-86.464.
37. Heinrich Tischler: Akvarell [Expresszionista baromfiudvar], 1926. Hátoldalon jelezve: „176 / Aqua-rell 1926 Heinrich Tischler Breslau”. 112 × 160 mm. KM-F-86.465.
38. Heinrich Tischler: Rézkarc [Expresszionista férfi-portré]. Mappé Bröder Karamasoff. Hátoldalon jelezve: „177 / Radierung aus der Mappé Bröder Karamasoff Heinrich Tischler Breslau”. 120 × 166 mm. KM-F-86.466.
39. Ismeretlen: Konyhaszekrény. Sorszámozás nélkül. 172 × 118 mm. KM-F-86.439.
40. Ismeretlen: Modernista lakóház bejárata. Sorszámozás nélkül. 164 × 122 mm. KM-F-86.442.
41. Ismeretlen: Modernista irodaház-komplexum látványrajza. Sorszámozás nélkül. 82 × 170 mm. KM-F-86.443.

Irodalom

A művészettől az életig 2010

A művészettől az életig. Magyarok a Bauhausban. Kiállítási katalógus. Szerk. BAJKAY Éva. Pécs, Janus Pannonius Múzeum, 2010.

ABT–RUHE 2008

Jan ABT–Alexander RUHE: *Das Neue Frankfurt. Der soziale Wohnungsbau in Frankfurt am Main und sein Architekt Ernst May.* Weimar–Rostock, Grünberg, 2008.

Alles tanzt 2019

Alles tanzt. Kosmos Wiener Tanzmoderne. Ausstellungskatalog. Hg. von Andrea AMORT. Wien, Theatermuseum, 2019.

Ausstellung neuer Theatertechnik 1924

Internationale Ausstellung neuer Theatertechnik. Katalog, Programm, Almanach. Hg. von Friedrich KIESLER. Wien, Konzerthaus–Würthle, 1924.

BAJKAY 2010

Molnár Farkas (1897–1945). Építész, festő és tervezőgrafikus. Szerk. BAJKAY Éva. Pécs, Pannónia Könyvek, 2010.

BALOGH 2004

BALOGH Gyöngyi: Budapesti évek. Fejős Pál magyarországi pályakezdése. *Filmspirál*, 10. 2004. 1. sz. 4–43.

BARNSTONE 2016

Deborah Ascher BARNSTONE: *Beyond the Bauhaus. Cultural Modernity in Breslau, 1918–33.* Ann Arbor, University of Michigan Press, 2016.

BAUROFF 1922

Claire BAUROFF: A táncról. *Panoráma*, 1. 1922. február. 9. sz. 30–32.

BAUROFF 1924

Claire BAUROFF: A táncművészetről. *Ma*, 9. 1924. április 15. sz. 11.

BENOIST-MÉCHIN 1923

J[acques] BENOIST-MÉCHIN: Jazz-Band. *Der Querschnitt*, 3. 1923. Herbst. Heft 3–4. 140–142.

BENOIST-MÉCHIN 1924

J[acques] BENOIST-MÉCHIN: Jazz-Band. *Ma*, 9. 1924. február 20. 3–4. sz. 14.

BERNHARDT 1984

Friedrich BERNHARDT: Egon Engelen. *Pommern*, 22. 1984. Heft 1. 1–4.

BORTNYIK–BREUER–MOLNÁR–WEININGER 1924

BORTNYIK Sándor–BREUER Marcell–MOLNÁR Farkas–WEININGER Andor: Az új művészetről. *Magyar Írás*, 4. 1924. július. 7–8. sz. 84–85.

BOTKA 2006

BOTKA Ferenc: *Déry Tibor levelezése 1909–1926. I/A.* Budapest, Balassi Kiadó–Petőfi Irodalmi Múzeum, 2006.

COLMAN 2023

Scott COLMAN: *Ludwig Hilberseimer. Reanimating Architecture and the City.* London, Bloomsbury, 2023.

COUDENHOVE-KALERGI 1922

Richard Nikolaus COUDENHOVE-KALERGI: *Apologie der Technik.* (Der neue Geist, 41–44.) Leipzig, Verlag der Neue Geist, 1922.

COUDENHOVE-KALERGI 1923

Richard Nikolaus COUDENHOVE-KALERGI: Európa technikai világmissziója (Részletek egy most megjelent könyvből.) Ford. GÁSPÁR Endre. *Ma*, 9. 1923. szeptember 15. 1. sz. 6.

DEMETER 1924

DEMETER Ödön: Beszélgetés Claire Bauroffal a Hungária szálló halljában. *Az Ujság*, 22. 1924. november 20. 247. sz. 9.

DOBÓ 2024

DOBÓ Gábor: Álláspont. Kassák vitái az osztálytudatról a mozgalomban és a bíróságon. *Irodalomtörténet*, 105. 2024. 4. sz. 493–513.

ENGELIEN 1922

Egon ENGELIEN: Konstruktivismus. *De Stijl*, 5. Desember 1922. No. 12. 165.

ENGELIEN 1923

Egon ENGELIEN: Konstruktivizmus és proletariátus. *Ma*, 8. 1923. május 1. 7–8. sz. 11.

Ernst May 2012

Ernst May, 1886–1970. Red. Jerzy ILKOSZ. Wrocław, Muzeum Architektury we Wrocławiu, 2012.

Európai műtárgyfotók 2004

Európai műtárgyfotók Kassák Lajos hagyatékából. Kiállítási katalógus. Szerk. CSAPLÁR Ferenc. Budapest, Kassák Múzeum, 2004.

FERKAI 2011

FERKAI András: *Molnár Farkas.* Budapest, Terc Kiadó, 2011.

FLEISCHLE-BRAUN 2020

Claudia FLEISCHLE-BRAUN: Die Schule Hellerau-Laxenburg. Refugium, Künstlerresidenz und kosmopolitischer Treff-

punkt im Schatten der Wiener Tanzmoderne. In: *EveryBody Tells a Story. Zur Geschichte von Sport-, Körper- und Bewegungskulturen*. Hg. von Sandra GÜNTER. Wiesbaden, Springer, 2020. 95–119.

GERGELY 2010

GERGELY Mariann: De Stijl kontra Bauhaus és a magyarok szerepe a Bauhaus konstruktivista fordulatában. In: *A művészettől az életig* 2010. 174–189.

GROPIUS 1925

Walter GROPIUS: *Internationale Architektur*. (Bauhausbücher, 1.) München, Albert Langen Verlag, 1925.

HADDA 1927

Moritz HADDA: Das Bauen der heutigen Zeit (Vortragsbruchstück). *Dokumentum*, 1. 1927. május. 5. sz. 20–21.

HANFFSTENGEL 1923

G[eorg von] HANFFSTENGEL: Technika és nevelés. Ford. RUTTKAI Mór. *Ma*, 9. 1923. november 15. 2. sz. 10–12.

HARLESS 1923a

Hermann HARLESS: Von der Überwindung der Romantik in der Erziehung. *Hellerauer Blätter für Rhythmus und Erziehung*, 1. März 1923. Heft 3–4. o. n.

HARLESS 1923b

Hermann HARLESS: A romantika kiküszöbölése a nevelésből. Ford. NEUFELD Mór. *Ma*, 9. 1923. szeptember 15. 1. sz. 9–10.

HEIM 1925a

Paul HEIM: Max Berg. Breslau. In: *Künstler Schlesiens*, I. München, Künstlerbund Schlesien, 1925. 27–28.

HEIM 1925b

Paul HEIM: Max Berg. Breslau. Auszüge aus einem Briefe von Max Berg an Paul Heim als Ergänzung der Ausführungen von Heim. *Ma*, 10. 1925. június 15. 3–4. sz. 6–7.

HEMKEN–STOMMER 1992

Kai-Uwe HEMKEN–Rainer STOMMER: Der De Stijl-Kurs von Theo van Doesburg in Weimar (1922). In: *Konstruktivistische Internationale* 1992. 168–177.

HENDERSON 2013

Susan R. HENDERSON: *Building Culture. Ernst May and the New Frankfurt am Main Initiative, 1926–1931*. New York, Peter Lang, 2013.

HILBERSEIMER 1923a

Ludwig HILBERSEIMER: Der Wille zur Architektur. *Das Kunstblatt*, 7. Mai 1923. Heft 5. 133–140.

HILBERSEIMER 1923b

Ludwig HILBERSEIMER: Bauhandwerk und Bauindustrie. *G – Material zur elementalen Gestaltung*, 1. September 1923. Heft 2. 2.

HILBERSEIMER 1924a

Ludwig HILBERSEIMER: Kézműépítészet és építőipar. *Ma*, 9. 1924. február 20. 3–4. sz. 13.

HILBERSEIMER 1924b

Ludwig HILBERSEIMER: Az architektura felé. Ford. RUTTKAI Mór. *Ma*, 9. 1924. április 15. 5. sz. 2.

HIRMKE-TOTH 2009

Herta HIRMKE-TOTH: *Rhythmik in Hellerau-Laxenburg. Die pädagogische Arbeit der Schule Hellerau-Laxenburg 1925–1938*. Südwestdeutscher Verlag für Hochschulschriften, 2009.

HIRSCHEL-PROTSCH 1924

Günter HIRSCHSEL-PROTSCH: Das Bewegungsdrama. *Ma*, 9. 1924. szeptember 15. 8–9. sz. Musik- und Theaternummer. 15.

HIRSCHEL-PROTSCH 1925a

Günter HIRSCHSEL-PROTSCH: Das Junge Schlesien. *Ma*, 10. 1925. június 15. 3–4. sz. 2–3.

HIRSCHEL-PROTSCH 1925b

Günter HIRSCHSEL-PROTSCH: Konstruktivismus und Dynamik. Gedichte. *Ma*, 10. 1925. június 15. 3–4. sz. 7.

HIRSCHEL-PROTSCH 1927

Günter HIRSCHSEL-PROTSCH: Zu den Arbeiten der Künstler: „Das junge Schlesien.“ *Dokumentum*, 1. 1927. május. 5. sz. 7–10.

HOFSTAETTER 1997

Constanze HOFSTAETTER: „Zeichen unsere neuen Welt!“ Karl Peter Röhl in Weimar, 1919–1921. In: *Karl Peter Röhl in Weimar 1912–1926*. Hg. von Michael SIEBENBRODT–Constanze HOFSTAETTER. Weimar, Karl Peter Röhl Stiftung, 1997. 33–54.

HOFSTAETTER 2007

Constanze HOFSTAETTER: *Karl Peter Röhl und die Moderne. Auf der Suche nach dem „Neuen Menschen“. Zwischen Nachkriegexpressionismus, frühem Bauhaus und internationalem Konstruktivismus*. Petersberg, K. n., 2007.

ILKOSZ 2006

Jerzy ILKOSZ: *Die Jahrhunderthalle und das Ausstellungsgelände in Breslau. Das Werk Max Bergs*. München, K. n., 2006.

ILKOSZ–STÖRTKUHL 2000

Hans Poelzig in Breslau. *Architektur und Kunst 1900–1916*. Hg. von Jerzy ILKOSZ–Beate STÖRTKUHL. Delmenhorst, Aschenbeck & Holstein, 2000.

- JOSEPH 1925a
Ersnt JOSEPH: Surréalisme. *Das Kunstblatt*, 6. April 1925. Heft 4. 121–123.
- JOSEPH 1925b
Ersnt JOSEPH: Surrealisme. *Ma*, 10. 1925. június 15. 3–4. sz. 18.
- KASSÁK 1923
KASSÁK Lajos: Vissza a kaptafához. *Ma*, 9. 1923. szeptember 15. 1. sz. 2–3.
- KASSÁK 1924a
KASSÁK Lajos: [Előszó]. In: 1924. Déry Tibor, Glauber Henrik, Kassák Lajos, Nádasz József, Reiter Róbert, Tamás Aladár antológiája. (Horizont Könyvek, 3.) Szerk. KASSÁK Lajos. Wien, Ma, 1924. 3–7.
- KASSÁK 1924b
KASSÁK Lajos: Álláspont. *Tények és lehetőségek*. Wien, Ma, 1924.
- KASSÁK 1924c
KASSÁK Lajos: Sport és tömegorganizáció. *Ma*, 9. 1924. július 1. 6–7. sz. 13.
- KASSÁK 1925
Ludwig KASSÁK: Leben wir unsere Zeit. *Ma*, 10. 1925. március 20. 2. sz. 2–5.
- KASSÁK 1927
KASSÁK Lajos: Az új építészet [...]. *Dokumentum*, 1. 1927. május. 5. sz. 19.
- Konstruktivistische Internationale 1992
Konstruktivistische Internationale Schöpferische Arbeitsgemeinschaft, 1922–1927. Utopien für eine europäische Kultur. Ausstellungskatalog. Hg. von Bernd FINKELDEY. Düsseldorf–Halle, Kunstsammlung Nordrhein-Westfalen–Staatliche Galerie Moritzburg, 1992.
- KORN 1923
Arthur KORN: Analytische und utopische Architektur. *Das Kunstblatt*, 7. November–Dezember, 1923. Heft 11–12. 336–339.
- KORN 1924a
Arthur KORN: Analitikus és utópisztikus architektúra. Ford. VAJDA Sándor. *Ma*, 9. 1924. július 1. 6–7. sz. 7.
- KORN 1924b
Arthur KORN: *Architektur. Bauten und Entwürfe des Architekturbüros Korn und Weitzmann*. Berlin, K. n., 1924.
- KOSZTOLÁNCZY 2024
KOSZTOLÁNCZY Tibor: Egy ember hazatér. Kassák Lajos és a magyar államigazgatás (1920–1930). *Irodalomtörténet*, 105. 2024. 4. sz. 515–538.
- KRÖSCHLOVÁ 1923
Jarmila KRÖSCHELOVA: Testnevelés. Ford. ismeretlen. *Ma*, 9. 1923. szeptember 15. 1. sz. 10.
- LESÁK 1988
Barbara LESÁK: *Die Kulisse explodiert. Friedrich Kieslers Theaterexperimente und Architekturprojekte 1923–1925*. Wien, Löcker, 1988.
- LUKÁCS 1924
Dr. LUKÁCS Hugó: Új játékokról. *Ma*, 9. 1924. július 1. 6–7. sz. 15.
- M. PÁSZTOR 1976
Búvópatakok. A két világháború közötti baloldali folyóiratok szerkesztőinek, munkatársainak emlékezései. Szerk. M. PÁSZTOR Béla. Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum–Népművelési Propaganda Iroda, 1976.
- MOLNÁR 1922
MOLNÁR Farkas: Építő fogalom. *Pécsi Lapok*, 1. 1922. december 24. 245. sz. 1–2.
- MOLNÁR 1923
MOLNÁR Farkas: A mechanikus színpad. *Ma*, 8. 1923. július 1. 9–10. sz. 6.
- NÉMETH 1922
NÉMETH Andor: A Ma negyedik estélye (Claire Bauroff). *Bécsi Magyar Ujság*, 4. 1922. május 30. 125. sz. 7–8.
- NIELSEN 1999
Christine NIELSEN: *Theo Effenberger (1882–1968). Architekt in Breslau und Berlin*. Egelsbach, Hänsel-Hohenhausen, 1999.
- RADING 1925
Adolf RADING: Von Wesen des Bauwerks. *Ma*, 10. 1925. június 15. 3–4. sz. 3–4.
- RISTOW 1999
Imke RISTOW: *Artur Hennig (1880–1959). Das gestalterische Werk und die Lehrtätigkeit an der Staatlichen Keramischen Fachschule Bunzlau*. Weimar, VDG, 1999.
- Röhl 1975
Karl Peter Röhl. *Bauhaus Weimar*. Ausstellungskatalog. Köln, Galerie Gmurzynska, 1975.
- RÜHLE 1923
Otto RÜHLE: *Grundfragen der Erziehung*. Dresden, Verlag am anderen Ufer, 1923.

RÜHLE 1924

Otto RÜHLE: Individuális és szociális pedagógia. Ford. ismeretlen. *Ma*, 9. 1924. április 15. 5. sz. 11–12.

SCHLEMMER–MOHOLY-NAGY–MOLNAR 1925

Oskar SCHLEMMER–Laszlo MOHOLY-NAGY–Farkas MOLNAR: *Die Bühne im Bauhaus*. (Bauhausbücher, 4.) München, Albert Langen Verlag, 1925.

SCHMITT–WESP 2022

Zurück in die Moderne. Hans Leistikow (1892–1962). Hg. von Bettina SCHMITT–Rosemarie WESP. Regensburg, Schnell und Steiner, 2022.

SEBESTYÉN 2020

Ágnes Anna SEBESTYÉN: Media as Network. The Editor's Network as Reflected in the Journal *Tér és Forma* in Interwar Hungary. In: *Nicht nur Bauhaus. Netzwerke der Moderne in Mitteleuropa. / Not Just Bauhaus. Networks of Modernity in Central Europe*. Hg. von / Ed. by Beate STÖRTKUHL–Rafał MAKALA. Oldenbourg, De Gruyter, 2020. 190–210.

ŠLAPETA 1979

Vladimír ŠLAPETA: Die Architektur an der Akademie für Kunst und Kunstgewerbe in Breslau. *Wissenschaftliche Zeitschrift der Hochschule für Architektur und Bauwesen Weimar*, 26. 1979. Heft 4–5. 400–404.

ŠLAPETA 2020

Vladimír ŠLAPETA: Architektur an der Akademie für Kunst und Kunstgewerbe in Breslau. Lehrer und Schüler. In: *Nicht nur Bauhaus. Netzwerke der Moderne in Mitteleuropa. / Not Just Bauhaus. Networks of Modernity in Central Europe*. Hg. von / Ed. by Beate STÖRTKUHL–Rafał MAKALA. Oldenbourg, De Gruyter, 2020. 96–119.

Staatliches Bauhaus 1923

Staatliches Bauhaus, Weimar 1919–1923. Hg. von Walter GROPIUS. Weimar–München, Bauhausverlag, 1923.

STECKLINA 2002

Gerd STECKLINA: *Otto Rühle und die Sozialpädagogik. Ein biographisch-sozialwissenschaftlicher Zugang*. PhD. Diss. Technisches Universität Dresden. Dresden, 2002.

STÖRTKUHL 1992

Beate STÖRTKUHL: *Der Architekt Adolf Rading (1888–1957). Arbeiten in Deutschland bis 1933*. München, Tuduv-Verlag, 1992.

STÖRTKUHL 2013

Beate STÖRTKUHL: *Moderner Architektur in Schlesien 1900 bis 1939. Baukultur und Politik*. München, Oldenburg Verlag, 2013.

STROB 2022

Architect of Letters. Reading Hilbersheimer. Ed. by Florian STROB. Basel, Birkhäuser, 2022.

SZEREDI 2017

SZEREDI Merse Pál: *Ma/De Stijl*. Theo van Doesburg esete a magyar avantgárd dal. *Enigma*, 24. 2017. 90. sz. 72–88.

SZEREDI 2025

SZEREDI Merse Pál: „2 × Dada + 2 × Aktivizmus = Ma.” Kassák Lajos, a *Ma* és a nemzetközi Dada mozgalom kapcsolata a bécsi emigrációban (1920–1922). *Művészettörténeti Értesítő*, 2025. Megjelenés előtt.

SZEREDI–GALÁCS 2020

SZEREDI Merse Pál–GALÁCS Judit: Párhuzamos avantgárdok Bécsben. Látélet Kassák és Kiesler kooperációjának hiányáról. In: *József Attila, Bécs és a századelő művészete*. Szerk. GINTLI Tibor et al. Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2020. 197–212.

TROCKIJ 1924a

L[eo] TROTZKI: *Literatur und Revolution*. Wien, Verlag für Literatur und Politik, 1924.

TROCKIJ 1924b

Leo TROTZKI: Nem csak „politiká”-ból él az ember. Ford. SZOLNOKI-SÁNDOR [Pál]. *Ma*, 9. 1924. február 20. 3–4. sz. 17–18.

VAN DOESBURG 1921

Theo VAN DOESBURG: *Classique, Baroque, Moderne*. Paris, L. Rosenberg, 1921.

VAN DOESBURG 1923a

Theo VAN DOESBURG: Von der neuen Ästhetik zur materiellen Verwirklichung. *De Stijl*, 6. Maart 1923. No. 1. 10–14.

VAN DOESBURG 1923b

Theo VAN DOESBURG: Az ideális esztétikától a materiális megvalósítás felé. [Ford. GÁSPÁR Endre.] *Ma*, 9. 1923. szeptember 15. 1. sz. 4–5.

Van Doesburg 2010

Van Doesburg and the International Avant-Garde. Designing a New World. Exhibition catalogue. Ed. by Gladys FABRE–Doris WINTGENS HÖTTE. London, Tate Modern, 2010.

WALDEN 1921

Herwarth WALDEN: Technik und Kunst. *Der Sturm*, 12. April 1921. Heft 4. 68–70.

WALDEN 1923

Herwarth WALDEN: Technika és művészet. *Ma*, 9. 1923. szeptember 15. 1. sz. 5.

WENDERMANN 1997

Gerda WENDERMANN: Karl Peter Röhl und De Stijl in Weimar. In: *Karl Peter Röhl in Weimar 1912–1926*. Hg. von Michael SIEBENBRODT–Constanze HOFSTAETTER. Weimar, Karl Peter Röhl Stiftung, 1997. 57–73.

WUCHER 1992

Monika WUCHER: Weltkuri! Der Beitrag einer Künstlergruppe zum gewandelten Konzept des Weimarer Bauhauses. In: *Konstruktivistische Internationale* 1992. 178–181.

ZEESE 2010

Andreas ZEESE: *Die vergessene Moderne. Arthur Korn. Architekt, Urbanist, Lehrer (1891–1978). Leben und Werk eines jüdischen Avantgardisten in Berlin und London*. PhD. Diss. Universität Wien. Wien, 2010.

Create or Design?

Theoretical and Practical Aspects of Modern Architecture and the Social Function of Art in Lajos Kassák's Vienna Periodical Ma (Today), 1923–1925

This article examines how the definition of the theoretical and practical tasks of modern architecture and the social function of art were connected in the International Constructivist discourse on "new art." My analysis focuses of the 1923–25 issues of the avant-garde literary and art magazine *Ma (Today)*, published by writer, poet and visual artist Lajos Kassák during his years in exile in Vienna (1920–26). During the revolutions of 1918–19 in Hungary, Kassák defined the primary aim of the periodical *Ma* and the literary-artistic movement that arose around it as the development of the socially formative role of art. In 1919, during the Hungarian Soviet Republic, Kassák and his circle presented a committed left-wing Expressionist-Activist programme with Messianic fervour. During his exile in Vienna after the fall of the Soviet Republic, Kassák initially promoted a new programme by adapting the subversive ideas of the international Dada movement, and from 1921–22 on he developed his ideas based on the principles of Russian and Western European Constructivist art groups. Instead of a direct social-forming function of literature and visual arts, Kassák emphasised its educational role. The "new art" (and the new artists) defined a vision that would point the way for the working class towards a new (Communist) society, not as a political programme, but as a force that would shape their worldview. Although Kassák's earlier Activist colleagues (including the co-editors of *Ma*, Béla Uitz and Sándor Barta) had described his programme as apolitical and self-serving and had left the circle of Activists, Kassák stuck to his ideas and in the last two volumes of *Ma*, he published literary and artistic material by both Hungarian and international authors

explicitly along the lines of the International Constructivist programme.

The article discusses these aspects specifically on the basis of *Ma*'s publications on modern architecture, closely reading them in conjunction with Kassák's art theoretical writings published during this period. In the first chapter, I explore the relationship between *Ma* and the Weimar Bauhaus through the mediating role of Farkas Molnár. For Kassák, his introduction to the principles of the Bauhaus was a guiding force in shaping the new programme of *Ma* and contributed significantly to the prominence of modern architecture in the periodicals Kassák published in Vienna (*Ma*) and Budapest (365, *Dokumentum*). The second chapter examines the emergence of the architectural discourse of the International Constructivist group in *Ma*, with particular reference to the writings of the German architect Arthur Korn and the Berlin critic Ludwig Hilberseimer. In the third chapter, I analyse the material of young architects from Breslau (now Wrocław, Poland) published in the last issues of the journals *Ma* (1925) and *Dokumentum* (1927), while in the last chapter I focus on writings on education in *Ma* closely related to the theme of architecture. The notions of "creation" and "design", formulated in the title as a question to be decided upon, form the focus throughout this article. I argue that the two terms had meant the same thing to Kassák, and that, rather than a change in Kassák's thinking, it was rather the temporal connection to the theoretical discourse on Constructivism that justified his gradual replacement of the term "creation" with "design" (or "Gestaltung") in his art theoretical writings.

TÁRGYSZAVAK

Kassák Lajos; *Ma*; Bauhaus; konstruktivizmus

KEYWORDS

Lajos Kassák; *Ma (Today)*; Bauhaus; Constructivism